

จดหมายเหตุพระปะทาง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๓, ๑๑๔

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี ของ

พระเทพสังฆเมธี

ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร

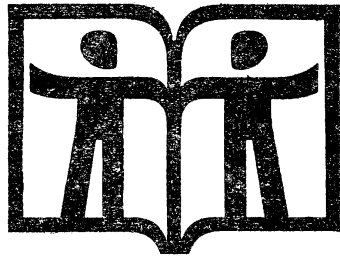
วันที่ ๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๕

จดหมายเหตาระยะทาง
เสนาบดีการทรงมหาดไทย
เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๘

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี ของ
พระเทพสุเมธี

ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร
วันที่ ๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๕

จดหมายเหตุระยะทาง

เส้นทางเดินรถทางรถไฟไทย

เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๘

เลขหมู่หนังสือ ๕๑๕.๕๓

พิมพ์ครั้งแรก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โปรดให้จัดพิมพ์ขึ้นใช้ในราชการกระทรวงมหาดไทย

พิมพ์ครั้งที่สอง ๓,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๕

ในงานทบทวนอายุครบ ๖๐ ปี ของพระเทพสุเมธี

คำนำ

ในการทำบุญอายุครบ ๖๐ ปีของ **พระเทพสุเมธี** วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร กำหนดวันที่ ๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๕ พลอากาศโท อูสาห์ ชัยนาม ผู้แทนคณะศิษยานุศิษย์ ได้แจ้งมายังกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **จดหมายเหตุระยะทาง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๙** เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

ในรัชกาล พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการ ปฏิรูประบอบ การปกครองบ้านเมืองหลายประการ เพื่อให้ประเทศเจริญรุ่งเรืองและมั่นคงพอที่จะรับสถานการณ์ภายนอกประเทศ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ย้ายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ รับราชการเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ มาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุเพียง ๓๐ พรรษา ตลอดระยะเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวง มหาดไทยได้ ทรงเป็นกำลังสำคัญในการปฏิรูประบอบการปกครอง และทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจสำคัญโดยได้ปรับปรุงแบบแผนราชการขึ้นใหม่หลายประการ เช่น ทรงปรับปรุงระเบียบหนังสือราชการ ทรงจัดแบ่งหน้าที่ราชการกระทรวงมหาดไทยออกเป็น ๑๒ กรม เปลี่ยนให้ข้าราชการที่ประจำในเมืองต่าง ๆ รับพระราชทานเงินเดือนแทนส่วนลดที่เคยรับ จัดให้มีสถานที่ราชการสำหรับปฏิบัติราชการ เช่น ศาลากลาง แทนที่จะใช้จวนเจ้าเมืองเหมือนแต่ก่อน จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล จัดกรรมการเข้าประจำปฏิบัติงานตามมณฑล จังหวัด อำเภอ และกิ่งอำเภอ ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นใช้ และจัดให้มีการเลือกตั้งผู้ปกครองตามตำบลและหมู่บ้าน จัดการสุขาภิบาล และโปรดให้มีการประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างเทศาภิบาลทุกมณฑล เพื่อปรับปรุงราชการในกระทรวงมหาดไทยเป็นประจำ เพื่อควบคุมการ

ปฏิบัติราชการให้เป็นไปตามแนวทางที่พระองค์ทรงกำหนดขึ้น และตรวจตราความเป็นอยู่ของ
ราษฎรอย่างใกล้ชิด สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จออกตรวจ
ราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เป็นประจำ การเสด็จตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ของ
พระองค์นั้นนอกจากจะให้คุณอนันต์ในด้านปกครองประเทศแล้ว ยังมีผลในการศึกษา
ค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทำให้พระองค์ได้มีโอกาสตรวจ สอบโบราณสถาน
และทรงพระนิพนธ์หนังสือสำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเป็นจำนวนมาก เช่นนิทาน
โบราณคดี รอธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง จดหมายเหตุระยะทางและเอกสารตรวจราชการ
เมืองต่าง ๆ ฯลฯ

จดหมายเหตุระยะทาง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง
ใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๙ ซึ่งได้จัดพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ ประกอบด้วยจดหมายเหตุ ๒ ฉบับ คือ
จดหมายเหตุระยะทางซึ่งพระองค์ได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนคร
ไชยศรี และมณฑลราชบุรี ใน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ซึ่งพระองค์ได้เสด็จออกจาก
กรุงเทพ ฯ โดยรถไฟตั้งแต่วันที่ ๗ สิงหาคม เริ่มทรงตรวจราชการที่มณฑลกรุงเก่า และ
ประทับแรมตามรายทางจนถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม เสด็จไปตรวจราชการที่มณฑลนครไชยศรี
จนถึงวันที่ ๑๗ สิงหาคม แล้วเสด็จตรวจราชการมณฑลราชบุรีต่อไป จนถึงวันที่ ๒๖ สิงหาคม
ฉบับที่สองเป็นการตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา เมื่อเดือน มกราคม ร.ศ. ๑๑๙
(พ.ศ. ๒๔๔๓) ซึ่งพระองค์ได้เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๓ มกราคมโดยทางรถไฟ
ไปลงเรือที่เมืองสมุทรปราการ เสด็จตรวจราชการโดยทางบกมายทางตั้งแต่ อ่างศิลา ชลบุรี
พนัสนิคม ฯลฯ จนกระทั่งวันที่ ๑๐ มกราคม จึงเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ

โดยที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเรียบเรียงจดหมายเหตุระยะทางเสด็จ
ตรวจราชการหัวเมืองขึ้นไว้อย่างละเอียด ทั้งในด้านภูมิสถานบ้านเมือง การคมนาคม

การค้าขาย การเกษตร การปกครอง การศาสนา การศาล และอื่นๆ ทั้งเมื่อทรงพบข้อบกพร่องในราชการที่ควรแก้ไข ก็ได้ทรงบันทึกชี้แจงข้อแก้ไขไว้ด้วย หนังสือเล่มนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญ ซึ่งจะอำนวยประโยชน์เป็นอย่างยิ่งในการ ศึกษาค้นคว้า ทั้งในด้าน ภูมิศาสตร์ และ ประวัติศาสตร์ ตลอดจนการปกครองและการบริหารราชการบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕

จดหมายเหตุระยะทาง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๘ ใน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโปรดให้จัดพิมพ์แจกข้าราชการ ข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองต่างๆ เพื่อให้ได้ทราบข้อราชการและข้อบังคับต่างๆ ซึ่งทรงตั้งขึ้นสำหรับแต่ละหัวเมือง การพิมพ์ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่สอง

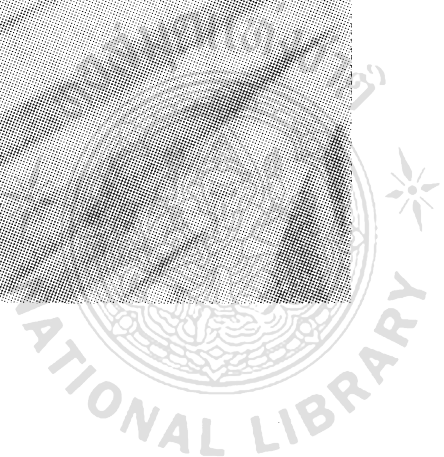
กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลที่คณะศิษยานุศิษย์ของพระเทพสุเมธี ได้ร่วมกัน จัดพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ออกแจกจ่ายเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยให้ คณะศิษยานุศิษย์ประสบแต่ความสุขความเจริญด้วยจตุรพิธพรชัย เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๘ มีนาคม ๒๕๑๕

พระเทพสุเมธี

คำนำ

ในโอกาสที่เจ้าพระคุณพระเทพสุเมธี (วิมโล) รองเจ้าอาวาสวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน นครหลวงกรุงเทพมหานครบุรี จะมีอายุครบ ๖๐ ปี ใน ๓ เมษายน ๒๕๑๕ คณะศิษยานุศิษย์ได้ประชุมหารือกันเพื่อจัดงานแสดงมุทิตาจิตต่อท่าน ดังกำหนดท้ายเรื่องนี้ ในการแสดงมุทิตาจิตนี้บรรดาศิษยานุศิษย์ปรารถนาที่จะทำหนังสือที่ระลึกแจกแก่บรรดาผู้ร่วมงาน ได้เรียนถามเจ้าพระคุณพระเทพสุเมธีถึงเรื่องหนังสือที่ท่านปรารถนาจะพิมพ์แจก ท่านบอกว่าหนังสือที่อยู่เล่มหนึ่งคือหนังสือเรื่อง “รายงานของพระเจ้าอนังยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการ” หนังสือนี้ได้มีผู้นำไปพิมพ์บ้างแล้วเป็นบางตอน ถ้าจะให้ดีให้ไปติดต่อกับกรมศิลปากรเพื่อขออนุญาตนำมาจัดพิมพ์ให้หมดทุกเรื่อง ผมจึงรับภาระที่จะไปจัดการให้ตามความประสงค์ของท่าน โดยได้ทำหนังสือถึงอธิบดีกรมศิลปากร เพื่อขออนุญาตและขอคัดลอกต้นฉบับจากหอพระสมุดแห่งชาติ ซึ่งท่านอธิบดีกรมศิลปากรและเจ้าหน้าที่เกี่ยวข้อง ได้ให้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดี แม้ว่าหนังสือนี้มีความที่ล่วงเลยมาแล้วเป็นเวลานานก็ตาม เชื่อว่าผู้ใดได้อ่านแล้ว ย่อมจะได้รับประโยชน์เป็นอย่างมาก ทั้งจะเกิดความพอใจเป็นอย่างยิ่ง สัมกับปณิธานของเจ้าพระคุณพระเทพสุเมธี ที่จะพึงมีให้แก่ท่านที่เคารพนับถือ ตลอดถึงศิษยานุศิษย์ทั้งปวงโดยแน่แท้

ส่วนพิธีบำเพ็ญกุศล คณะศิษยานุศิษย์ กำหนดรายการไว้ดังนี้

- ๒ เมษายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๖.๓๐ น. พิธีทักษิณานุประทาน
๑๗.๐๐ น. เจริญพระพุทธมนต์
๑๘.๓๐ น. พิธีบูชาพระเคราะห์
๑๙.๓๐ น. พิธีพุทธาภิเษก

๓ เมษายน ๒๕๖๕ เวลา ๐๘.๓๐ น. แสดงมูทิตาจิต

๑๐.๓๐ น. ถวายพรพระ

๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหาร

๑๓.๐๐ น. ถวายน้ำสรง

พณธนาธิปไตย

(อุสาคะ ชัยนาม)

ประธานกรรมการในการจัดพิมพ์หนังสือ

KEY WORDS: aging; cognition; memory; personality

เมืองใดเหล่านี้เป็นต้น ควรจะ
ผู้ใหญ่ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาต
ความไว้ จะเป็นประโยชน์
จึงได้มีรับสั่งให้เลขาธิการ
เหล่านี้ ลงพิมพ์ไว้ในกระทรวง

หนังสือเหล่านี้เป็นหนังสือซึ่งพิมพ์ขึ้นใน
ราชการ ห้ามมิให้ซื้อขายให้ปัน หรือให้คัดลอก
ต่อออกไปจากที่ใช้ใน ราชการของ พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว.

จดหมายเหตุระยะทาง

พระเจ้าน้อยยาเฮอร์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เสด็จตรวจราชการหัวเมือง

มณฑลกรุงเก่า

มณฑลนครไชยศรี

มณฑลราชบุรี

ในรัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

หนังสือพิมพ์ในราชการสำหรับข้าราชการ

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๘ เดือนสิงหาคม รัตนโกสินทร ศก. ๑๑๓

วันที่ ๗ สิงหาคม เวลาเช้าขบวนรถไฟไปกรุงเก่า กรมหมื่นมรุพงษ์ ยังไม่หายประชวรอยู่กรุงเทพ ฯ แต่ได้ส่งไว้ให้เลี้ยงดูตามเคย พบแต่หลวงอนุรักษภูเบศร หม่อมเจ้าปวิพัตร์แลหลวงสวัสดิธาน ก็นั่งเข้าเข้าที่บ้านข้าหลวงเทศาภิบาลแล้วข้ามไปดูการต่างๆ คือโรงพลตระเวนที่หลวงสวัสดิธานปลูกขึ้นใหม่ ดูงามพอใช้แต่ยังไม่แล้วดี พลตระเวนยังต้องอาศัยอยู่โนงจันท์ แต่พลตระเวนนั้นของเขาคืนนี้ ดีทั้งที่คิดคนแลที่ฝึกหัดทำทาง ใครขึ้นมาจากบางกอกแลเห็นคงจะต้องชม แลฟังข่าวการที่หลวงสวัสดิธานมาจัด ดูกับหัวเมืองกลมเกลียวกันดีมาก เรื่องพลตระเวนนี้เสียแต่มิมีพอ ถ้าหานายได้สัก ๓ คน จะดีกว่านี้มาก แต่เรื่องตัวพลตระเวนนั้น หลวงสวัสดิธานจัดการหาดี คือ ถ้าใครกลัวเปนทหารไม่เชื่อว่าจ้าง จะออกเมื่อไรก็ให้ออก, แก่แล้วกันด้วยกระบวนนี้ พอเลือกคนหาคนที่ดีทั้งรูปร่างแลความประพฤติ

ออกจากโรงพลตระเวนได้ไปคุยที่ว่าการเมือง ที่ว่าการมณฑลแลศาล เปนการเรียบร้อยดีทุกแห่ง ได้ไต่สวนดูถึงเรื่องข้อบังคับปกครองเมืองได้ความว่าใช้ได้หมดทุกข้อ เว้นไว้แต่การประชุมทุก ๆ วันจะทำอย่าง ที่ศาลา มหาดไทย บัดนี้ขังอยู่ ด้วย กรมการ ผู้ใหญ่ มีธุระประจำตัวทั้งมาเสียเวลาทำธุระทางโน้น จึงได้แนะนำให้ประชุมปรึกษาแต่ที่เป็นการสำคัญวันละครั้งหนึ่งยามหนึ่ง แต่อยู่ในให้กรมการผู้ใหญ่ ได้มีเวลาพบพร้อม ๆ กันอย่าให้ขาดโดยไม่ว่า

ได้ไปคุยที่คลังมณฑลทำการตามแบบบัญชีใหม่ของกระทรวงพระคลัง แบบบัญชีนี้ดีเปนแน่ แต่ในชั้นนี้สำคัญอยู่ในตัวผู้เป็นข้าหลวงคลัง ถ้าชำนาญแลเข้าใจในวิธีฝึกสอนคนอย่างมณฑลกรุงเก่าทุก ๆ มณฑล ใน ๒ ปี การบัญชีแลการรับเงินจ่ายเงินเปนระเบียบได้หมด ได้ปรึกษากับหม่อมเจ้าปวิพัตร์แลหลวงอนุรักษภูเบศร ถึงเรื่องเล็กด้านภาษี เห็น

พร้อมกันว่าเลิกได้หมดทั้งมวล แลถ้าเลิกได้เร็วยิ่งเป็นการดี จึงได้ขอให้พระยาสุฤติ
พจนกรไปทูลกรมหมื่นมหิศร ให้มีตราสั่งเสียทีเดียว

ออกจากวังจันทร์ได้นั้นไปคลุกคลีลัดขุดใหม่ทั่วหัวช่องลม ความคิดที่จะขุดคลองนั้นจะ
เป็นความคิดของใครบอกไม่ได้ แต่เคยได้ยินเคยเห็นแต่เคยสั่งให้ขุดตั้งแต่พระยาเพชร
พิชัย ยังเป็นผู้รักษากรุง คลองนี้ยาวเพียง ๓ เส้น ขุดที่เหนือวัดทองปู้กสายน้ำแควป่าสัก
มาลงคลองทราย ออกไต่บ้านข้าหลวงเทศาภิบาล ถ้าสำเร็จได้คงคาดหมายว่าจะผ่อนสายน้ำวน
วังจันทร์ให้น้อยลงจนตลิ่งไม่พังหรือพังแต่น้อยได้ คิดกันมาอย่างนี้ช้านานฟังมาขุดสำเร็จในปี
นี้คลองที่ขุดแล้วลึกเพียง ๖ ศอก กว้างก็ประมาณสัก ๖ ศอก แต่ดูสายน้ำพัดแรงไม่ก็ คงจะตัด
กว้างออกไปได้แต่ตาหลวงอนุรักษแลหม่อมเจ้าปฎิพัทร อยู่ข้างจะเป็นสีลานเห็นถึงว่าน้ำวน
น้อยลงไปบ้างแล้ว

น้ำขึ้นเพราะฝนตกชุกขึ้นเร็วเหลือประมาณสังเกตที่บางปิ่นคราบน้ำในเวลาน้ำสูงเท่า
น้ำอย่างมากในปีกลายเสียแล้ว น้ำลดตลิ่งเข้าทุ่งแล้วทั้งสองฝั่ง สังเกตดูมาตามข้างทางรถไฟ
น้ำท่วมตลิ่งเข้าเสียประมาณหนึ่งในสี่ส่วนที่ทำได้ข่าวว่าอำเภอนันทเสียมมากกว่านั้น

ออกจากกรุงเก่าได้อ้อมไปทางพะเนียดแลคลองสระบัว คลองตะเคียนล่องกลบลงมา
บางปิ่น ได้ตรวจการที่บางปิ่นทั้งการอำเภอลาดการวัง เป็นที่พอใจทั้งการอำเภอลาดการวัง
หาไม่

วันที่ ๘ สิงหาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากบางปิ่นล่องลงมาแควดูที่ว่าการ
อำเภอสรรคาน้อยที่บางไทร การออฟฟิศอำเภอนันทเสียมเรียบร้อยดี โจรสรรคาน้อยยัง
ยังเสียอยู่แต่ต้องอาศัยรายแพเล็ก ๆ เป็นที่ว่าการอำเภอด้วยหาที่บนบกยังไม่ได้ แต่เดิมได้
ปลูกซากักรถมหมื่นมรุพงษ์ว่าจะตั้งที่ว่าการที่ด้านบางไทรแต่ยังไม่ได้ลงมือทำ พอทราบ
บริษัทจะขุดคลองที่ลานเทไปทะเลลำนน้ำสุพรรณ ถ้าเช่นนั้นจะต้องย้ายที่ว่าการอำเภอลาด
พลตระเวนลงมาตั้งที่ปากคลองขุดใหม่ เพราะที่คลองนั้นคงจะเป็นที่ประชุมชนขึ้นใน ภาย
น้ำจึงยุติเรื่องทำที่ว่าการอำเภอสรรคาน้อยรอไว้

ออกเรือจากบางไทรแล่นต่อมาตามลำน้ำสักก เวลาบ่าย ๓ โมงเศษถึงบ้านผักไห่ จอดพักอยู่ที่บ้านหลวงวารีโยธารักษ์ ซึ่งเป็นที่ว่าการอำเภอเสนาใหญ่ แลได้ขึ้นตรวจดูที่ว่าการอำเภอในบ่ายวันนั้น

การอำเภอนี้ตามนายอำเภอแลกันผู้ใหญ่บ้าน ได้ความว่า การโจรผู้ร้ายก็เรียบ ร้อยดี ไม่มีปล้นสดมหรือตชิง ยังมีแต่ลอบลักกระบือแลย่องเบาเล็กน้อยรายๆ ถ้อยความที่มามี ยังศาลอำเภอกล่าวแล้วไปโดยมาก ความแพ่งต้องส่งศาลเมืองเพียงหนึ่งในสิบเรื่องจัดว่า เป็นเรียบร้อย

อำเภอนี้แต่ก่อนมีความขัดข้องอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยหลวงวารีโยธารักษ์ แม่กำลังวังชา แลเอาใจใส่ในการปกครองราษฎร ก็ขัดข้องอยู่ด้วยไม่มีใครสนทนต่ออย่างธรรมเนียม อำเภอที่ จัดขึ้นอย่างใหม่ ๆ นั้นเหตตามการใหม่ไม่ใคร่ทัน จึงได้ปรึกษากับกรมหมื่นมรุพงษ์ ตกลง ส่งคนในกระทรวงออกมาเป็นปลัดอำเภอแลสมุหบัญชีอำเภอเมื่อเดือนหนึ่งกว่าๆ มาขึ้น มาตรวจเห็นจัดการพอเป็นรูปอฟีศอำเภอเข้า ตัวหลวงวารีก็เป็นพอใจ เห็นพอจะเรียบร้อย ได้ แต่หลวงวารีร้องออกแอดอยากจะได้ขุนพิทักษ์ ปลัดอำเภอเก่าไว้ช่วยราชการอีกคน ๑ ด้วยในกำลังในการตรวจตราโจรผู้ร้ายในที่ที่ ได้ทุลไปยังกรมหมื่นมรุพงษ์แล้ว ด้วยได้เห็น พร้อมกันอยู่แต่ก่อนแล้วว่า ต่อไปภายหน้าจะต้องให้มีปลัดอำเภอๆ ละ ๒ คน เพราะราชการ อำเภอทุกวันนี้มามาก ยิ่งกว่าเมืองอย่างแต่ก่อน เพราะเป็นพนักงานเก็บภาษีอากรมากอย่างด้วย

หลวงอนุรักษบุษย์ผู้รักษากรุงได้มาส่งถึงบ้านผักไห่ แลหลวงพิพิณทัฬหวิจารณ์ได้ เอาเรือไฟมาช่วยจูงเรือด้วยลำหนึ่ง

วันที่ ๙ สิงหาคม เวลาเช้าได้ออกเรือจากบ้านผักไห่ พระยาสุนทรบุรุษว่าที่ข้าหลวง เทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีซึ่งมาตงแต่คืนนั้น แลหลวงวารีโยธารักษ์นายอำเภอเสนาใหญ่ ลงเรือมาด้วย

ทุ่งผักไห่แลลาดชะโดในเวลาน้ำลตลงเข้าทุ่งแล้ว พิเคราะห์ดูทำเลที่น่าเที่ยวเล่น ทุ่งพอใช้ เข้าทางนงามดีเห็นจะเป็นเพราะได้ทำแต่ต้นมอถึงน้ำมาเร็วก็หาเสียไม่ได้ไปจอด

แหวะที่บ้านลาดชะโดครู่หนึ่งได้ถ้ามถึงการทำปลาและเรื่องเก็บอากรค่าน้ำแล้วแล่นเรือต่อมาทางคลองที่เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ขุดแต่ลาดชะโดมาทะเลลุ่มน้ำจืดใหญ่แขวงเมืองสุพรรณ พระยาสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณมาตั้งทำเนียบคอยรับแลเลี้ยงกลางวันทพรหมแดน ได้หยุดพักทำเนียบบนครู่หนึ่ง แล้วแล่นต่อมาตามลำคลองจรเข้ใหญ่ออกแม่น้ำสุพรรณทางคลองบางปลาม้า

ทางแต่กรุงเก่ามาสุพรรณว่าทางคลองจรเข้ใหญ่นี้ ใกล้กว่าทางคลองบางยี่หนซึ่งมาได้ทางหนึ่งข้างใต้ลงไป แต่ลำคลองทางจรเข้ใหญ่อยู่ข้างคดแลแคบ ถ้าน้ำน้อยเห็นจะลำบาก แต่น้ำแล้งเรือเดินไม่ได้ทั้งคลองบางยี่หนแลคลองจรเข้ใหญ่

ได้แหวะดูว่าการอำเภอบางปลาม้า ซึ่งขุนรจนาเป็นนายอำเภอ การโจรผู้ร้าย เรียบร้อยดี การกำนันผู้ใหญ่บ้านก็เรียบร้อย แต่การออฟฟิศอำเภอยังบกพร่องกว่าแบบแผนมาก เพราะมณฑลพึ่งส่งแบบแผนขึ้นมาจัด แต่ไม่มีใครเข้าใจพอที่จะจัดการอำเภอได้ในเมืองสุพรรณ ตรวจอำเภอบางปลาม้าแล้วแล่นต่อไปตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงที่พักเมืองสุพรรณ คิระยะเดินทางแต่บ้านผักไห่มา ๕ ชั่วโมง

ในเย็นวันนั้นได้ออกไปนมัสการพระป่าเลไลยก์ เห็นกำลังจัดการปฏิสังขรณ์พระวิหารแลบริเวณวัดอยู่ ได้ความว่าหลังคาพระวิหารชำรุด พระยาสุพรรณจึงเรียกราษฎรซ่อมแซม เหมากการปฏิสังขรณ์นี้เงิน ๔๐ ชั่ง เรียรายได้กว่า ๓๐ ชั่งแล้วคงจะได้เงินเหลือหรือพอต้องการใช้ซ่อมแซมในคราวนี้ เรื่องวิหารพระป่าเลไลยก์สืบถามในคราวนี้ได้ความรู้แปลกออกไปกว่าคราวก่อน คือ ว่าแต่เดิมพระป่าเลไลยก์ชำรุด พระเม้าพี่แลพระกรทั้ง ๒ ข้างหัก พระวิหารก็ชำรุดโหล่นมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยานิกรบดินทร์เป็นแม่กองออกมาปฏิสังขรณ์ทั้งองค์พระป่าเลไลยก์แลพระวิหาร จึงมีตรามงกุฎบนตึหน้าบัน พระวิหารเป็นสำคัญอยู่จนบัดนี้ คราวนี้วัดวัดขนาดพระป่าเลไลยก์ได้ความดังนี้ ส่วนสูงพระบาทถึงพระเกษ ๙ วา ๒ ศอก พระองค์ถึงพระเกษสูง ๓ วา ๓ ศอก พระกรรณยาว ๑ วา ศอก กับ ๑ คืบ พระกรยาว ๖ วา ๓ ศอก พระหัตถ์ยาว ๑ วา ๒ ศอก พระบาทยาว ๑ วา ๒ ศอก วัดป่าเลไลยก์ไม่ใช่วัด ด้วยพิเคราะห์ดูไม่มีโบสถ์แลเสมา มีแต่วิหารกับองค์พระ ทำนองจะอย่างเดียวกับวิหารพระมงคลบพิตรกรุงเก่า

วันที่ ๑๐ สิงหาคม เวลาเช้าได้มีการประชุมพวกพ่อค้าและผู้ชำนาญการทำตาลโตนด ได้ถามเอาความรู้เห็นในการนั้น ได้ความว่าในเมืองสุพรรณนั้นแต่ก่อนสินค้าขาออกก็มีเข้าปลา ถัวงา หนังกา น้ำตาล ไม้ไผ่ เสา ไม้กระดาน ไม้รอต ฝาง แต่ในเวลานั้นมีแต่เข้า เป็นสินค้าใหญ่กับปลาแลไม้ไผ่ป่า, ไม้กระดาน, ไม้รอต แต่ฝางถัวงาน้ำตาลโตนดไม่มีพอ เป็นสินค้าออก ถึงต้องขนาน้ำตาลเมืองเพชรบุรีเข้ามาใช้ในเมือง ได้สวนเอาเหตุในเมืองนี้ว่า เพราะเหตุใด สินค้า ซึ่งเคยมี จึงหมดไป ได้ความว่าเพราะเข้าราคาดีคนหันลงทำนามาก ที่ทางฝั่งตะวันออกต่อพรมแดนกรุงเก่าแลอ่างทอง ซึ่งเป็นป่าพงอยู่เมื่อคราวมาตรวจราชการคราว ก่อนเป็นอันมาก บัดนี้คนเป็นนาฟางตลอดถึงกัน ทางฝั่งตะวันตกก็ทำนาออกไปเป็นอันมาก เหมือนกัน ว่าโดยย่อ เพราะนาเป็นของทำง่ายในเวลานี้ทำได้กำไรมากด้วย คนจึงทิ้งการอื่น ไปหันลงทำนาเสียเป็นอันมาก แต่เมื่อว่าโดยจำนวนแลราคาสินค้าที่ออกจากเมืองในเวลานี้ พวกพ่อค้าพูดเป็นคำเดียวกันว่าเจริญบริบูรณ์ขึ้นกว่าเมื่อ ๑๐ ปีมาแล้วสัก ๓ เท่า เรื่องน้ำตาล โตนดที่คนทำน้อยไปนั้นแต่เดิมเข้าใจว่าจะไปด้วยวิธีเก็บภาษีเรียกเป็นมีดไม้ขายหม้อให้ทำ อย่างเมืองเพชรบุรี คนที่เอตร้อนจึงไม่ใคร่ทำตาล แต่ครั้นไล่เลียงพวกคนที่ชำนาญการทำ ตาลก็ได้รับความไปเป็นอย่างอื่น คือว่า การทำตาลนั้นเฉพาะทำได้ในระดู่แต่เดือนยี่จนถึงเดือน ๖ คราวหนึ่ง, เดือน ๑๐ จนถึงเดือน ๑๒ คราวหนึ่ง ในเวลาเมื่อตาลออกงวง คนทำบาง ๆ คนหนึ่ง ทำได้เสมอ ๒๕ ตัน เพราะเหตุที่ต้องปันพะองบนต้นตาลถึงวันละ ๒ เวลา ๓ เวลา ปีหนึ่ง ทำได้ผลประมาณ ๑๐๐ บาท แต่ความลำบากมีมาก เพราะเหตุนี้คนจึงพอใจทำนามากกว่า ทำตาล ต่อปีใดฝนแล้งน่าน้อยคนจะทำงานไม่ใคร่ได้ผลจึงหันเข้าทำตาลมาก เมื่อว่าโดยย่อ ต้นตาลย่อมอยู่ในพินนา คนชอบทำนาเป็นพิน ตาลเป็นแต่ทำหาประโยชน์แก้ขัด การนา บริบูรณ์อยู่ตราบใด การทำตาลก็ไม่จำเป็น เป็นดังนี้ ไม่ได้เกี่ยวข้องในเรื่องภาษี

เวลา ๕ โมงเช้าได้ไปบวงสรวงเทพารักษ์ที่ศาลหลักเมือง ศาลหลักเมืองนี้แต่เดิมเป็น ศาลไม้หลังคากระเบื้อง เมื่อไปสุพรรณคราวก่อนได้เรียกรายแลชักชวนพวกจีนให้คิดทำเป็นตึก ทำสำเร็จแต่ในศก ๑๑๕ เป็นตึก ๒ หลังค่อมจดจพื่อใช้ บวงสรวงเทพารักษ์แล้วกลับมา แวะดูโรงเรียน ปรีชาพิทยาคม ซึ่งเป็นโรงเรียน มูลสามัญชลยศักดิ์ ขนอยู่ใน กรมศึกษาธิการ

โรงเรียนนั้นขุนปรีชาเป็นผู้บำรุงแลจัดการสอนในบ้านของตน ซึ่งยกถวายเป็นโรงเรียนมีจำนวนนักเรียน ๔๐ เป็นบุตรกรมการเมืองและพ่อค้าที่เมืองสุพรรณโดยมาก ได้ตรวจดูการฝึกสอนในชั้นต้นก็พอใช้ เสียแต่ที่เรียนไม่พอนักเรียน ถ้านักเรียนมาหมดจำนวนดังมารับในวันนั้นเป็นนัยเรียนไม่ได้ จึงได้แนะนำให้ย้ายโรงเรียนไปตั้งที่ศาลาวัดใหม่ซึ่งอยู่ห่างบ้านนั้นไม่เกิน ๒ เส้น และให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองช่วยอุปการะโรงเรียนนี้ด้วย ความขัดข้องของโรงเรียนอย่างหนึ่งที่หนังสือแบบเรียนไม่มี กรมศึกษาธิการได้ให้ออกไปจับหนึ่งก็มีอยู่แต่จับเดียวการที่สอนต้องลอกตำราไปเรียนลำบากเต็มที่ โรงเรียนมูลสามัญเขลยศักดิ์เหล่านี้ให้กรมศึกษาธิการจ่ายเงินอุปการะเดือนละ ๑๐ บาท ถ้าหากว่าจ่ายหนังสือเรียนต่าง ๆ ควรต้องการในโรงเรียนคิดเป็นราคาแทนเงินที่จ่ายประมาณปีละสัก ๔๐ บาทจะเป็นการดี ครูก็ไม่เสียประโยชน์อันใด ในการที่จ่ายหนังสือเรียนให้แทนเงินนั้น เพราะเอามาขายแก่นักเรียนอีกทีหนึ่ง คงได้เป็นตัวเงินเหมือนกัน นักเรียนเหล่านี้กำลังพอจะซื้อหนังสือเรียนของตัวเองได้ทุกคน ไม่มีความเดือดร้อนอย่างใด ตรวจโรงเรียนแล้ว มาตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง

ที่ว่าการอำเภอเมืองตั้งอยู่ในศาลาโถง ๒ ห้อง น่าจะว่าราชการเมือง ไม่มีฝารอบขอบเขตไม่มีที่เก็บสมุดหนังสืออย่างใดของเหล่านี้เอวางไว้บนโต๊ะตั้งกลางศาลา ถ้ากรมการเมืองพร้อมกันนั่งทำการรอบโต๊ะนี้ ก็พอเต็มศาลาไม่มีที่สำหรับคนอื่น เป็นอันแลเห็นได้ว่าศาลาอำเภอนี้โดยเวลาปกติสมุดบาญชีอะไรต่าง ๆ คงเอาไปไว้ตามบ้านเรือน พวกกรมการเมืองหรือเอาไปซุกซ่อนไว้ที่ใด ศาลา ๒ ห้องนี้คงเป็นแต่ที่สำหรับกรมการเมืองมานั่งชำระความอย่างเก่า ๆ การครองนี้ สมุดและอะไรต่ออะไรออกมาตั้งรับเสด็จเท่านั้น ครั้นตรวจดูสมุดแบบแผนต่าง ๆ ก็เห็นจริงตรงตามที่คาด อำเภอไม่ได้ทำการอันใดตามหน้าที่ถ้อยความค้างคั่งมาก จึงสั่งให้ถอดนายปลัดนายอำเภอเมืองออกเสียในขณะนั้น มอบอำเภอเมืองให้หลวง ทวยหาญ ปลัดรักษาการไป กว่า ข้าหลวงเทศาภิบาล จะตั้งผู้หนึ่ง ผู้ใด มาเป็นนายอำเภอต่อไป เพราะอำเภอเมืองสุพรรณบุรีนี้เป็นอำเภอสำคัญ เหตุว่าตั้งอยู่แลับังคับการในที่ประชุมคนโก่งทั้งหลายกล่าวคือพวกขุนศาลแลกรมการเมืองสุพรรณซึ่งยังแผ้วถาง ล้างไปไม่หมดจำต้องหาคนที่มั่นคงแลกล้าหาญจึงจะรับอยู่

ออกจากที่ว่าการอำเภอเมือง ได้ไปนั่งดูศาลกำลังชำระความ ศาลนั้นปลูกเป็นโรง
จากพนกระดานตั้งอยู่หน้าจวนหมดจดพอเป็นศาลครึ่งหนึ่งคร่าวหนึ่งได้ มีผู้พิพากษา ๓ นาย
คือ ขุนนรบาลเป็นคนในกระทรวงยุติธรรมคน ๑ เป็นอธิบดี กับหลวงชำนาญนายปู้เป็นผู้
พิพากษารองอีก ๒ คน ดูวิธีพิจารณาก็ดังใจจะให้เป็นอย่างใหม่ ได้ความว่า ชำระความ
แล้วได้อยู่ในวันละเรื่องบ้างสองเรื่องบ้าง แต่เข้าใจว่าที่ไม่แล้วก็คงจะมี แต่ที่ศาลจะเป็น
อย่างไรในฝ่ายความยุติธรรมไม่มีเวลาพอจะตรวจให้รู้ได้

ออกศาลแล้วไปดูที่ว่าการเมือง ซึ่งจัดไว้ที่จวนเดิมหลังหนึ่ง ทง ขนล่าง ขนบน
พระยาสุพรรณอาไศยอยู่หลังใน ออฟฟิศที่ว่าการเมืองก็พอใช้เป็นแต่ที่ยังไม่พอ ควรจะย้าย
ไปตั้งในที่อื่น ให้ผู้ว่าราชการเมืองได้อยู่เต็มจวน จึงพอจะหาความสุขได้บ้าง ออกจากจวน
เดินไปดูตารางขังนักโทษรับเรื่องราวเหยียบร้อย แต่เป็นเรื่องราวนักโทษแทบทั้งสิ้น นักโทษ
ในเมืองสุพรรณเวลานั้นมีกว่า ๓๐๐ คน มากด้วยเป็นเวลาเริ่มจัดการบ้านเมืองต้องลงมือเก็บ
คิมยก่อนจึงมีนักโทษมากเป็นเช่นนี้เหมือนกันทุก ๆ เมือง ไม่อัสจรรยอันใด เป็นแต่จะ
ต้องคิดจัดการชำระสะสาง หมายถึงว่า ออกไป ราชบุรี คราวนี้จะพิเคราะห์ดูการที่หลวงศรี
สัตยารักษ์ทำ ถ้าสะสางความเก่าทางโน้นเบาบางลงไปได้มากจะขอให้ย้ายมาลงมือสะสาง
ทางนี้เพราะได้ตกลงกับพระองค์ระพีไว้แต่เดิมแล้ว ว่าข้าหลวงพิเสศมณฑลราชบุรีและมณฑล
นครไชยศรี ๒ มณฑลนี้จะรวมไว้ในกองเดียวเห็นว่าจะพอแก่การ ในชั้นนี้ได้เรียกบาญชี
นักโทษมาตรวจหมายจะปล่อยนักโทษจำพวกที่ติดมา พอคุ้มกับโทษ ที่ต้องหาแล้ว นั้น ออกเสีย
บ้าง แต่ก็ปล่อยได้แต่เพียงสัก ๑๘ คน นักโทษนอกจากนั้นเป็นนักโทษที่จับมาตั้งแต่ศก
๑๑๖ โดยมาก ที่ตารางอยู่ข้างจะโสโครกแลดัดเยียด แต่ครั้นจะสั่งให้ทำตารางใหม่ก็ขัดเงิน
แลมาคิดดูเห็นว่า เมื่อส่งข้าหลวงพิเสศมาแล้วก็คงจะปลดปล่อยไปได้บ้าง จึงไม่ได้คิดอ่าน
ที่จะแก้ไขตารางในเวลานี้ ตรวจตารางแล้วเดินไปดูตลาดแลโรงบ่อนซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำตรงหน้า
จวนเป็นที่รุ่งรังแลสกปรกเหลือจะพรรณาน่ากลัวไฟเป็นที่สุด แต่พวกชาวบ้านว่ากันว่าไฟติด
ชนหลายหนแล้ว แต่ไม่ไหม้มากสักครั้งเดียว เชื่อกันว่าด้วยอำนาจเจ้าหลักเมืองบ่งกันอยู่
แต่กระนั้นก็ควรสร้างใหม่ขึ้นให้งดงามแก่บ้านเมือง นักชนได้ถึงความคิดของพระยา

พิไชยในเรื่องที่จะสร้างตลาดแลบ่อนในมณฑลพิษณุโลก แลเปน พระดำริห์กรมหมื่นมหิศรด้วย จึงได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีเห็นพร้อมกันว่า ควรจะย้ายบ่อนแลตลาดเมืองสุพรรณลงไป ตั้งที่ทวงนำวัดจำปาอยู่ใต้เมืองริมแม่น้ำ ควรคิดตัวอย่างสร้างด้วยไม้มุงสังกะสีหรือกระเบื้อง ตามแบบแผนอันสมควรประมาณทุนอยู่ใน ๒๐๐ ข่ง แลยอมให้ผู้มีทุนคนหนึ่งคนใดลงทุน ทำแลเก็บค่าเช่าเปนอาณานิคม ประโยชน์ ตามอัตราที่รัฐบาลจะอนุญาตแลยอมให้บ่อนมาตั้งอยู่ทุน ยอมให้เจ้าของทุนเก็บไป ๘ ปีเอาที่แลเรือนโรงทั้งปวงกลับเปนของหลวงทั้งสิ้น เห็นว่า เจ้าของทุนจะได้กำไรพอนำใจทำได้ไม่ต้องออกเงินหลวง เมื่อปรึกษากันในเรื่องนี้ หลวงพิพิธภณทวารณอยู่ที่นี่ด้วย หลวงพิพิธยอมรับจะลงทุนทำตามข้ออนุญาตที่ได้ว่ามาแล้ว แต่เห็นเปนการเกี่ยวกับกระทรวงพระคลังจึงจะรอไว้หาหรือกรมหมื่นมหิศรก่อน

ออกจากตลาดเดินตามถนนหลังเมืองกลับมาที่จอดเรือ ถนนหลังเมืองสายนี้ทุกวันนี้ เปนแต่ทางคนเดิน ฟากข้างแม่น้ำเปนบ้าน ฟากข้างโน้นเปนวัดร้างบ้าง เปนที่ละเมาะบ้าง ถ้าจะตัดเปนถนนทำง่ายอย่างที่สุดแลจะเป็นการงามแก่บ้านเมืองด้วย ที่ฟากถนนข้างโน้นซึ่ง เปนที่วัดร้างแลเปนที่เปล่านี้จะทำออฟฟิศทำศาลทำตรางแลโรงพลตระเวนก็ทำได้ ไม่ต้อง ซ้อแลไม่ต้องไล่ที่ชาวบ้านตามริมแม่น้ำ ที่จริงควรพระยาสุพรรณจะลงมือทำเสียมานานแล้ว เพราะ คนโทษก็มีอยู่มากไม่ได้ใช้การอย่างใด จึงได้ส่งพระยาสุพรรณให้ลงมือทำถนนสายนี้ทีเดียว ให้ตัดกว้าง ๖ วา

วันที่ ๑๑ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำสุพรรณแวงดูที่ว่าการ อำเภอบ้านท่งซึ่งหมื่นยงพลฝ่ายเปนนายอำเภอพึ่งออกไปตั้งได้ ๓ เดือนมานี้ การออฟฟิศ เปนการพึ่งจัดใหม่ยังไม่สู้เรียบร้อย แตกพิไชย, โจรผู้ร้ายในท้องที่อำเภอนี้ เพราะเปนอำเภอ ป่าต่อพรมแดนกาญจนบุรี อุทัยธานี, สรรค์, สิงห์, แลอ่างทอง แต่ก่อนเปนที่ร้ายกาจ ชุกชุมถึงเลื่องๆ แต่บัดนี้ตั้งแต่ตั้งอำเภอ โจรผู้ร้ายใหญ่โตคือปล้นสดม, ตีชิง, สงบ ยังมี แต่ลักโค กระบือเตียนละหลาย ๆ รายมากกว่าอำเภออื่น ๆ ถ้าอำเภอได้จัดการนานวันไปคง จะเรียบร้อยได้ ออกจากบ้านท่งแล่นเรือต่อขึ้นไปถึงนางบวชไปแวงที่วัดนางบวชอยู่ฝั่งตะวันออก จะออกไปให้ถึงเขานางบวชซึ่งอยู่ห่างตลิ่งออกไปทางประมาณ ๓๐ เส้น ออกไปไม่ได้ด้วย

กำลังเป็นน้ำเป็นโคลน ได้ความจากพระว่าพี่ยอดเขานางบวชมีวิหารของโบราณแลเขานันมี
ถ้ำด้วย พี่เขานางบวชออกไปมีถ้ำน้ำเก่า พี่ถ้ำน้ำออกไป ว่ามีเชิงเทินดินปนรอยค่ายเก่า
แห่งหนึ่ง คงจะเป็นค่ายกองทัพไทยที่ออกไปตั้งรับพม่าคราวใดคราวหนึ่ง แต่แรกหมายจะ
ขึ้นไปให้สุดพรมแดนสุพรรณว่ามีเขาคงน้ำแลมีเขาริมน้ำพออยู่ได้ แต่เวลาเย็นเสียที่นางบวช
จึงลงเรือกลับลงมาถึงเมืองสุพรรณเวลายาม ๑

ถ้ำน้ำสุพรรณตั้งแต่พี่เมืองขึ้นไปหรือใต้เมืองลงมา ทำผู้คนแลการทำมาค้าขาย
บริบูรณ์บ้านเรือนเป็นเรือนฝากระดานโดยมาก พบเรือเข้าขนาดใหญ่ขึ้นไปบนทุกเข้าตลอด
ระยะทางสัก ๒๐๐ ลำ เห็นได้ว่าการค้าขายบริบูรณ์ขึ้นมาก ถ้ำน้ำแต่เมืองขึ้นไปจนถึงบ้านทั้ง
ระยะทางเรือไฟทวนน้ำประมาณ ๔ ชั่วโมง ถ้ำน้ำคล้ายกับถ้ำน้ำศักดิ์มาก แต่ไม่มีแก่ง
ตอนเหนือบ้านทั้งขึ้นไปจนนางบวชเป็นปากาหลงทั้งสองข้างแม่น้ำ มีต้นกาหลงเป็นอันมาก
พิจารณาที่ถ้ำน้ำสุพรรณซึ่งได้มาเห็นในคราวนี้เกือบตลอด เห็นปลาตอย้อย่างหนึ่ง ที่แลเห็น
ความมั่งคั่งบริบูรณ์อันเป็นที่ตั้งความสุขสำราญของพลเมืองทุก ๆ แห่ง เว้นไว้แต่ที่ตัวเมืองดูกร
รุงรังเป็นเมืองร้างอยู่ในชั่ว ๓ คืนเท่านั้น

วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเข้าออกเรือลงตามถ้ำน้ำลงมาแวะบวงสรวง
เทพารักษ์หรือนมัสการพระพุทธรูปที่วัดกัจจกรซึ่งเป็นที่คนนับถือมากอีกแห่งหนึ่ง ที่เรียกว่ารูป
เทพารักษ์ในพื้นเป็นพระพุทธรูป แม้การที่บวงสรวงชาวบ้านก็ไม่ใช้สุรา ออกจากวัดกัจจกร
แล่นเรือต่อลงมาเข้าคลองสองพี่น้องไปจอดที่บางลี่ ตำบลสองพี่น้องนี้อยู่ทางฝั่งตะวันตกลำคลอง
เข้าไปจรดพรมแดนกาญจนบุรีมีบ้านเรือนราษฎร ตั้งตามฝั่งคลองมาก เป็นคน บริบูรณ์โดยมาก
อาไศรยหากินด้วยการทำปลาเป็นใหญ่ ทำนาบ้าง ตัดไม้แลเสื่อในป่ามาขายบ้าง สินค้าไม้
ต่างๆ คือ ไม้ไผ่ ไม้เสื่อ ไม้รอต และไม้กระดานที่ออกจากเมืองสุพรรณบุรีออกทาง
สองพี่น้องนี้มาก ไม้เหล่านี้ต้องขึ้นไปตัดถึงในแขวงกาญจนบุรี ขึ้นแกวียนลงมาลงคลอง
สองพี่น้อง เพราะลำคลองลึกเข้าไปมาก แต่การทำปลาได้ความว่าเคยวันปลาน้อยไปกว่า
แต่ก่อนเสียเป็นอันมาก เข้าใจว่าเป็นเช่นนั้นทุกหัวเมือง เป็นการอย่างหนึ่งซึ่งรัฐบาลจะต้องคิด
บำรุงในภายหน้า

ได้ไปคุยที่ว่าการอำเภอบางปลาร้า ซึ่งหลวงเทพบุรี กรมการเมืองสุพรรณเป็น นายอำเภอ
 อำเภอนั้นจัดการเรียบร้อยมาก ถ้อยความไม่คงค้างเปรียบเทียบกับถ้อยความดีและโจรผู้ร้ายก็เบา
 บางเรียบร้อยยิ่งกว่าอำเภออื่น นับว่าเป็นอำเภอที่ ๑ ในสุพรรณ ในแขวงบางลุ่มพวกญวน
 เข้ายึดอยู่ในพระยาบันภานุมาตย์อยู่หมู่ ๑ และมีกำนันผู้ใหญ่บ้านในพวกนั้นได้เลือกกันขึ้น
 ตามแบบปกครองท้องที่ ได้ความว่าคนพวกนั้นก็เป้นปรกติเรียบร้อยดี ได้ถามพวกกำนันผู้ใหญ่
 บ้านพวกเขารดกว่าเป็นสุขสบายดี

รวบรวมเนื้อเห็นในการเมืองสุพรรณซึ่งได้ตรวจครั้น เห็นว่าเมืองสุพรรณเป็น
 เมืองบริบูรณ์ในการที่จะทำมาค้าขายและการเหล่านนั้นกำลังเจริญ การบ้านเมืองที่ได้จัด
 เป้นอันจัดสำเร็จในชั้นปราบปรามโจรผู้ร้ายออกจนจรจรัลไปมาก ยังมีแต่การลักโคกระบือ
 และโจรผู้ร้ายลวงลักเล็กนอย

การที่ได้จัดเป้นอย่างดีที่สุดในเมืองนี้ คือ การเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้าน สังเกตดู
 กำนันผู้ใหญ่บ้านมักเป็นคนบริบูรณ์และที่อธยาไศรยเป็นคนสุภาพโดยมาก ได้เอาเป้นฐานะที่จะ
 ลองพูดจา ฟังความเข้าใจ และความขัดข้อง ของพวกกำนันผู้ใหญ่บ้าน ทุกๆ โอกาสที่ได้มี
 สังเกตดูคนเหล่านรู้สึกวาทะหม่นทรมานทรมานในการปกครองราษฎร และดูเอาเป้นฐานะ
 เอื้อเฟื้อต่อหน้าทีแลลูกบ้านของตัวดี ได้ถามถึงการบังคับบัญชาได้ความว่าบังคับบัญชาลูกบ้าน
 เชื้อพึงไม่มีกระด้างกระเดื่องอันใด ยุติได้ว่าจัดการตามลักษณะปกครองท้องที่ในชั้นหมู่บ้าน
 และตำบลสำเร็จได้ผลดีดังคาด แต่ในชั้นอำเภอเพราะการที่จัดยังไม่ใหม่และยังหาตัวคนไม่ได้
 ดังต้องการจึงยังไม่สู้เรียบร้อย การขึ้นเมืองยังเลวกว่าชั้นอำเภอเพราะคนไม่มีพอใช้ ผู้ว่าราชการ
 เมืองเองสันทนต์แต่ในการจับผู้ร้ายแย่งแรงดี แต่จะเป็นผู้จัดการอื่นมีออฟฟิศเป้นต้น ดังพึง
 ต้องการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองยังไม่สันทนต์ ไซ้แต่เท่านั้นเป้นผู้ศึกษาการมาใน
 วิทยาลัยหัวเมืองอย่างเก่า คนไม่ใคร่จะไว้วางใจมักจะมีเสียติเตียนอยู่บ้าง แต่การเหล่านนั้นก็
 ได้ไม่ยาก เพราะในส่วนการออฟฟิศมีปลัดที่ดี ๆ คนเดียวก็พอ เวลานหลวงทวยหาญพุ่งออกไป
 ไปถึงยังใหม่ก็นักหวังว่าต่อไปจะเป็นประโยชน์ได้มาก เรื่องความนิทานนั้นถ้าอย่าให้เจ้าเมือง
 เกี่ยวข้องกับความเมื่อใดก็เป็นพ้นความลำบากในข้อนี้ เพราะฉะนั้นต้องแก้ไขด้วยการจัดศาล

การศาลเป็นการซึ่งยังเร็วและเน่ากว่าการทุก ๆ อย่างในเมืองสุพรรณ เพราะเหตุที่พระยาสุพรรณยังใช้กรรมเก่า ๆ โดยหาตัวคนไม่ได้ กรรมกรเหล่านี้เป็นคนที่ยืดเยื้อและไม่มีอันใดเป็นประกันว่าจะประพฤติตนดีกว่าแต่ก่อน คนทั้งหลายจึงไม่ยำเกรงเชื่อถ้อยและชำระแวงต่อไปถึงผู้ว่าราชการเมืองซึ่งเป็นผู้ใช้ด้วย การศาลในเมืองนี้ไม่ต้องการอันใดยิ่งกว่าผู้พิพากษาที่มั่นคงสักคนเดียว เพราะความถี่ไม่มีมากมายอันใดนัก ต้องการความเชื่อถ้อยมากกว่าอย่างอื่น ถ้าหากว่าจัดศาลเมืองสุพรรณให้เรียบร้อยเมื่อใด เมืองสุพรรณเป็นหายป่วย แต่การที่จะหาผู้พิพากษาแม้แต่คน ๑ เท้าวัน เคยรู้สึกความยากมามากแล้วจะต้องเอาไว้หารอกับพระองค์ระพีต่อไป

อนึ่ง ได้ทราบที่สุพรรณมีด้านภาษี ๒ แห่ง เป็นด้านช่วงต่งอยู่ที่เมืองแห่ง ๑ ที่บางลี่ในคลองสองพี่น้องแห่ง ๑ ตั้งแต่ประกาศเลิกเก็บภาษีเครื่องบริโภคน้ำดื่มด้านด้าน ด้านทั้ง ๒ แห่งนี้คงเก็บแต่ภาษีไม้ ด้านที่เมืองไม่สู้มีไม้ผ่านนัก จึงปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีสั่งให้เลิกด้านนั้นเสีย แต่ด้านบางลี่เงินภาษีมาก ทราบว่าเก็บได้ ใน ๔ เดือนที่ล่วงมานักว่า ๑๐๐๐ บาท จึงให้คงไว้ แต่พระยาสุนทรได้สั่งให้มอบให้นายอำเภอบนพนักงานเก็บ

วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากที่พักบ้านบางลี่ มาแวะดูโรงเรียนบำรุงพิทยาการ ที่บ้านขุนบำรุงโยธี สมุหบาญชีอำเภอบางลี่ ซึ่งเป็นผู้จัดการโรงเรียนในอำเภอนี้ โรงเรียนนี้การฝึกสอนพอใช้ได้ มีนักเรียนที่ไล่หนังสือได้ประโยค ๑ หลายคน มีได้ประโยค ๒ คน ๑ แต่ไปเรียนที่กรุงเทพฯ นักเรียนที่เรียนในโรงเรียนนี้ไปรับราชการเป็นเสมียนที่เมืองได้บ้างแล้วก็มี ความขัดข้องของโรงเรียนมีอยู่แต่เรื่องหนังสือเรียนมีไม่พอตั้งว่ามาแล้ว แต่ขุนบำรุงโยธินเป็นคนมีกำลังและความอุสาหะขอหนังสือต่าง ๆ คือราชกิจจานุเบกษา มารวบรวมไว้มีประมาณ ๕๐ เล่ม ดูเป็นหอสมุดอย่างเตี้ย ๆ ต่ำ ๆ

โรงเรียนในคลองสองพี่น้องนี้ มีถึง ๓ โรง อยู่ในผู้จัดการคนเดียวกัน ชื่อโรงเรียนบำรุงพิทยาการ ตั้งอยู่ตำบลบางลี่แห่ง ๑ โรงเรียนศรีสำราญพิทยาคมแห่ง ๑ โรงเรียนราษฎรนิยมพิทยาตั้งอยู่ตำบลวัดจตุรแห่ง ๑ แต่เดิมนักเรียนชื่อราษฎรนิยมพิทยาที่วัดจตุรเสียแห่ง ๑ คงเหลือแต่ ๒ แห่ง แลสองแห่งที่ยังเหลือนี้ ที่จริงก็ควรจะรวมเป็นแห่งเดียวกัน

ได้ เพราะต่งห่างกันไม่ถึง ๕ เส้น แลอยู่ในผู้อุปการะคนเดียวกัน แต่ขุนบำรุงโยธินแจ้งว่า จะเอาไปรวมต่งทั่วไม่ได้ ด้วยตัวแกต้องเจ้อจานอาหารให้นักเรียนไป ๆ มา ๆ ลำบาก ตก ลงต้องเบียดกันเรียนอยู่ที่บ้านแกโรง ๑ หรือ ๒ โรง ต้องเรียนอยู่วัดโรง ๑ คงรักษาคือแยก กันอยู่ได้ ทั้ง ๓ โรง

ตรวจโรงเรียนแล้วออกเรือต่อลงมาเมืองนครไชยศรี ล่องตามคลองสองพี่น้องแลลำนน้ำ สุพรรณบุรี เข้าเขตแดนเมืองนครไชยศรีต่อลงมาแวะตรวจที่ว่าการอำเภอไผ่नाด การอำเภอ เรียบร้อยพอเปนปานกลาง จัดยังไม่ได้เต็มตามแบบ แต่เปรียบเทียบกับความพอใจ อำเภอ ไผ่नाดนั้นเป็นอำเภอคนน้อย ด้วยที่ทางนั้นเป็นที่เปลี่ยวโดยมาก แต่ก่อนโจรผู้ร้ายชุกชุม เปนทาง โจรผู้ร้ายไปมา ในระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครไชยศรี แลมณฑลราชบุรี มีท่า ชิงโจรผู้ร้ายพาสัตว์ขาม เปนที่ขนขอลอนามคือ ที่ไผ่ไยแบ้ที่บางชะโหมแลที่บางไผ่नाดนั้น พระยาสุนทรบุรีจึงเอาที่ว่าการอำเภอมาต่งลงในที่เปลี่ยว แลยังจะจัดพลตระเวรขึ้นไปต่งสะเต- ชนที่ไผ่ไยแบ้อีกแห่งหนึ่ง แต่เวลานั้นฟังดูกว่าโจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อยดี ถ้าคลองบริษัทซึ่งบุค แต่ลานเทมาทะเลไผ่ไยแบ้สำเร็จเมื่อใด ท้องที่ในอำเภอนั้นคงจะบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก ออกจาก บางไผ่नाดล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงปากคลองมหาสวัสดิ์ จอดพักนอนคืน หนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์เวลานั้นมาพอเรือไฟเล็กไปมาได้ ในคราวนั้นมีเรือเมล์เดินแต่กรุงเทพฯ ถึงพระปฐมเจดีย์ ๓ ลำ เรือแจวเรือพายพ้อค้าไปมาได้ทุกเวลา มีเรือบันทุกเข้าแล่นน้อยหน้า เข้ามากรุงเทพฯ มาก ที่ปากคลองเจดีย์บูชาแจ้งข้างเหนือเป็นที่หลวง เดิมเจ้าพระยาภาณุวงศ์ มาสร้างสระบัวแลมีเรือนแพเป็นที่พักอยู่ที่นี่ มอบให้ขุนด่านรักษาแต่ทอดทิ้งมาเสียช้านาน สระบัวสูญหายกลายเป็นนาไปเสียหมด แลเรือนแพนั้นหักพัง พระยาสุนทรบุรีฟังขอมบน ใหม่นี้เป็นที่เรือจอดพักสบายพอใจ ด้วยเปนท่าลมพัดเย็นอยู่เสมอ

วันที่ ๑๓ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากปากคลองมหาสวัสดิ์ มาจอดที่ ๆ ว่าการ เมือง ขนตรวจจอฟฟิศที่ว่าการเมือง ดูการที่จัดเรียบร้อยพอใช้พอสมควรแก่ที่จะเป็นได้ใน เวลานั้น เสียแต่พินที่ ๆ ต่งที่ว่าการเมือง ซึ่งเป็นที่ว่าการเมืองมาแต่เดิมเป็นที่เลวทรามคับแคบ ยาวตามลำน้ำไม่ถึง ๒ เส้น ยื่นขึ้นไปไม่ถึง ๒ เส้น มีวัดแลบ้านล้อมรอบขยายไม่ออกซ้ำ

เป็นกลุ่ม ระดมทุนมาจนถึงด้วย ที่ใช้ได้มีแต่เรือนฝากระแซงอ่อน ๓ ห้อง ๒ ชั้น เฉลียงรอบ ซึ่งพระยาพิพิธโกษาทำไว้แต่ก่อนหลังหนึ่ง ได้อาไศรยเปนออฟฟิศอยู่ชั้นล่าง ผู้รักษาเมืองอาไศรยอยู่ชั้นบน และมีศาลาโถงเปนศาลาอยู่อีกหลังหนึ่ง ได้แวะไปดูขำระความที่ศาลาเมือง หลวงอินทราจำเมืองเปนอธิบดีผู้พิพากษา ดูกระบวนการพิจารณาเห็นว่าตั้งใจจะให้เป็นอย่างใหม่ ถ้ามสารบบดูการที่ได้ทำก็พอจัดว่าเป็นไม่เลว เพราะจำนวนความที่ล้นทับกับความที่เกิดขึ้นใหม่ ไม่คั่งค้างรุงรัง ได้ไปตรวจตราที่ขังนักโทษด้วย ตรางนตอยู่หลังจวนข้ามฝากถนนที่ใหญ่โตพอแก่การ แต่เป็นกลุ่มน้ำขัง ตัวตรางนั้นพระยาพิพิธโกษาได้สร้างไว้ พนสูงแลแรงแรงพอใช้ได้ แต่เวลานักโทษอยู่ข้างจะมากเยียดยัดกันอยู่ มีจำนวนนักโทษ ๑๕๒ คน ตัดสินแล้ว ๗๘ คน ระหว่างพิจารณา ๗๔ คน เพราะมีท้องตราสั่งไม่ให้ส่งนักโทษเข้าไปกรุงเทพ ฯ คนจึงเยียดยัดกันในตรางมาก มีนักโทษยื่นเรื่องราว ๓ ฉบับ ไม่เป็นเรื่องสำคัญอันใด ได้สั่งให้ปล่อยนักโทษซึ่งพิเคราะห์เห็นว่าติดพอแก่โทษแล้ว ชาย ๕ หญิง ๒

ที่ว่าการเมืองนครไชยศรีจะตั้งอยู่ที่ไหน เห็นว่าจะทำอย่างไรให้เรียบร้อยงดงามนั้นไม่ได้ พระยาสุนทรบุรีได้เลือกที่ไว้ข้างเหนือซึ่งอยู่ในหว่างปากคลองเจดีย์บูชา กับเมืองเตยวหนึ่งแห่งหนึ่ง เปนที่ว่างมีเจ้าของจะต้องขอ แต่เห็นว่าเป็นที่ติดพอแก่การ จึงได้สั่งให้คิดย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่ใหม่ในศกนา

เมืองนครไชยศรีเวลานั้นหลวงบรมบาทบำรุงข้าหลวงมหาดไทย เป็นผู้รักษาเมืองมาไต่ยังไม่ถึงเดือน แต่ได้เลียงราชการเมืองดูเข้าใจน่าที่แลเอาใจใส่มาก ได้ข่าวว่าผู้คนอยู่ข้างจะนิยมด้วย นอกจากที่ว่าการเมืองไปแวะตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง ซึ่งอาไศรยแพจออยู่หน้าว่าการเมือง แพลหลังนทราบว่าได้มาใช้ราชการโดยปลาต เปนแพตราคาซื้อขายกว่า ๑๐ ชั่ง ทราบว่าเจ้าของแพเปนหนสนเฆามากทั้งแพไว้ตัวอพยพหลบหนีไป อำเภอต้องเอามารักษาไว้จนบัดนี้ยังไม่มีเจ้าเบยนายเงินคนใดมาว่ากล่าวคงได้ใช้แพกลางนั้น เปนที่ว่าการอำเภอและจะได้ใช้ต่อไปอีกสักเท่าใดยังทราบไม่ได้ อำเภอนักจัดว่าเป็นเรียบร้อย โจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ไม่มี การลอบลักไคกระบือหรือย่องเบามีบ้างแต่ห่าง ๆ ความแพ่งตุ๋ค่าที่เปรียบเทียบกับพอใช้แต่ปลาตอยู่ที่ไม่มีใครตกลงต้องส่งไปศาลเมืองเสียมากกว่าที่จะแล้ว ได้ที่อำเภอ, เห็นเปนเช่นนั้นได้

ด้วยเหตุ ๒ อย่าง เพราะศาลอำเภออยู่ห่างศาลเมืองไม่ถึงเส้น จะไปว่าที่ศาลเมืองไม่ลำบาก อันใด ข้างแพจึงไม่มีใครยินยอมในชั้นเปรียบเทียบ หรืออีกอย่างหนึ่งคนจะไม่ใคร่ไว้วางใจผู้เป็น นายอำเภอจึงไม่มีใครยินยอมตกลง แต่ความข้อนี้รู้ไม่ได้แน่ ด้วยสารบบที่ทำๆ แต่ความที่ตกลง ทางเมืองยังหาเข้าใจในการทำสารบบอย่างกรงเก่าไม่ ถ้ามีสารบบความที่ไม่ตกลง อยู่แล้วก็พอจะตรวจคำเปรียบเทียบพิเคราะห์เอาความจริงได้

ออกจากที่ว่าการอำเภอเมืองไปเข้าคลองเจดีย์บูชา ถึงพระปฐมเจดีย์เวลาบ่าย ๒ โมง ขึ้นพักอยู่ที่พระราชวัง วังนี้ขำระดูชุกชุมมาก ทั้งวังแลบริเวณยังคงใช้ได้แต่พระที่นั่ง ๒ ชั้น หลังหนึ่ง กับเพิงพลด้านตะวันตกแลด้านเหนือ พระที่นั่งแลตำหนักกรัณจากนอกจากกันเสาชาคา เซชวณร้าวรานจนจะพังหมดทุกหลังไม่มีวัน, ถ้าจะซ่อมแซมจะต้องรอลงทำใหม่ทั้งนั้น พิศราห์เห็นวังกว้างโดยหาว่าจะลงทุนซ่อมแซมขึ้นใหม่ก็หาประโยชน์อันใดมิได้ ด้วยเป็นที่คับแคบชุกชิกโดยจะประทับก็ไม่ใช่เป็นที่ทรงพระราชสำราญได้ ที่วังนี้ควรรื้อพระที่นั่งแลตำหนักบันดาที่ขำระหักพังออกให้หมด และปลูกสร้างเพิ่มเติมขึ้นเล็กน้อยทำเป็นที่ว่าการ มณฑลนครไชยศรีเป็นดีกว่าใช้เป็นอย่างอื่น ถ้าหากว่าเสด็จพระราชดำเนินประพาสพระปฐมเจดีย์ในภายหน้าคิดว่าจะปลูกพลับพลารับเสด็จ ได้ไปเลือกที่ไว้ข้างหลังพระปฐม ซึ่งเป็นที่บริเวณวังโบราณของกระษัตริย์ซึ่งสร้างพระปฐมเจดีย์ แลได้ส่งพระยาสุนทรให้ปักไม้หมายกรุยไว้เป็นที่ทำพลับพลารับเสด็จอย่าให้ราษฎรจับจองทำการอื่น ถ้าทำพลับพลารับเสด็จในที่ๆ เลือกใหม่ เข้าใจว่าจะทรงพระราชสำราญกว่าประทับที่พระราชวังเก่า ด้วยเป็นที่กว้างใหญ่มีคลองมีโคกและเนินป่าละเมาะทั่วไป แม้ที่สุดจะสร้างวังในทันทักสร้างได้ ที่วังเก่าในเวลานั้นตอนพระที่นั่ง พระยาสุนทรบุรีได้ปลูกเรือนไม้แซกขึ้นหลังหนึ่ง แลกันไว้เป็นที่รับผู้มีบรรดาศักดิ์ไปมา ตอนข้างตำหนักกองทหารอาไศรย ที่ว่าการมณฑลแล้วการอำเภอพระปฐมอาไศรยตั้งทำการอยู่ที่พระระเบียงชั้นพระปฐมเจดีย์ ดูเป็นการเบียดเบียนพระศาสนาไม่สมควร จะต้องคิดจัดเรื่องที่ว่า การ มณฑลนี้โดยเร็วสักหน่อย

ได้ไปตรวจที่ว่าการมณฑลแลที่ว่าการอำเภอพระปฐมเจดีย์ในวันที่ไปถึงนั้น ที่ว่าการมณฑลจัดการเป็นหมวดหมู่แลการเรียบเรียงเก็บจดหมายเรียบร้อยดี เพราะขอคนในกระทรวง

ไปไว้หลายคน ว่าได้ว่าถ่ายแบบในศาลากระทรวงมหาดไทยมาจัดแพททุกอย่างที่จะทำได้ บางอย่างเกินต้องการในทันทีบ้าง เช่นเข้าไบบันท์ก็จดหมายบันท์ก็ตลอดจนรายงานตีพิมพ์ ซึ่งมีกำหนดฉบับแลเวลาขึ้น ไม่จำเป็นเลยจะต้องเข้าบันท์ก็เหมือนที่กรุงเก่าก็ยังเป็นเช่นนั้น ได้ชี้แจงให้เข้าใจว่าการที่จะเอาอย่างนั้นควรเอาอย่างแต่ที่จำเป็น ที่ไม่จำเป็นไปเอาอย่างให้ เหนือไม่มีประโยชน์อันใด ที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์ที่ทางก็สวดสวดอันเสียแต่ไปตั้งใน ที่วัดเท่านั้น ในเวลาการคลังมณฑลกำลังข้าหลวงคลังคนใหม่มารับการจากพระสรรค์ส่งกัน ยังไม่เสร็จ การคลังมณฑลคงยังแล้วกว่ามณฑลกรุงเก่ามาก เพราะยังเป็นอย่างเก่าพึ่งจะ เปลี่ยนเข้าแบบใหม่

ที่พระปฐมเจดีย์จัดการปกครองเป็นท้องที่อำเภอหนึ่งในเมืองนครไชยศรี หม่อมราช วงษ์เล็กเป็นนายอำเภอมีจำนวนราษฎรในท้องที่อำเภอ ๒๓๗๕๒ คน เหตุการโจรผู้ร้ายสงบ มีแต่การย่องเบาเล็กเล็กน้อยห่าง ๆ หม่อมราชวงศ์เล็กเดิมเป็นนายอำเภอเมืองนครไชยศรี ทำการดี พระยาสุนทรบุรีเห็นว่าอำเภอพระปฐมเป็นอำเภอสำคัญกว่าอำเภออื่นในเมืองนคร ไชยศรี จึงย้ายมาว่าอำเภอพระปฐมฟังดูผู้คนก็นิยมมากอยู่

วันที่ ๑๕ สิงหาคม เวลาเข้าไปเที่ยวตลาด ตลาดพระปฐมเจดีย์อยู่ ๒ ฟาก คลองเจดีย์บูชา ตั้งแต่บริเวณวัดพระปฐมตลอดลงไปยาวตามลำคลองประมาณ ๑๐ เส้น ปลุกเป็นโรงหลังคามุงจากเครื่องผูกบ้างเครื่องสับบ้างฝั่งละ ๒ แถว มีทางเดินกลางกว้างประ ๔ ศอก มีโรงบ่อนและโรงสุราตลาดของสดเบ้จเสร็จอยู่ในนั้น นับว่าเป็นตลาดสำคัญใน หัวเมืองแห่งหนึ่งเหตุว่าเป็นที่การค้าขายมาก สิ่งสินค้าที่จำหน่ายออกจากพระปฐมเจดีย์ไป จำหน่ายในกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองอื่น ๆ นั้น ที่เป็นสินค้าใหญ่ คือ ข้าวเปลือกข้าวสาร ข้าวโพช น้าตาลทราย น้าอ้อย ยาสูบ แลผักผลไม้ต่าง ๆ คือ คราม มะเกลือ หน่อไม้ น้อยหน่า สัปรศ เผือกมัน กล้วย และอื่น ๆ ส่วนสินค้าซึ่งพามาแต่กรุงเทพ ฯ แลที่อื่น ๆ จำหน่ายในที่นี้คือ เครื่อง ทองเหลืองทองขาว ผ้าพรรณนุ่งห่ม แลผักผลไม้ เครื่องบริโภค คือ หมาก พลุ ทุเรียน มังคุด มพร้าว เป็นต้น

ลักษณะซื้อขายสินค้าทั้งปวงนั้น มีเรือใหญ่น้อยหลายร้อยลำรับสินค้าแต่กรุงเทพฯ แล
 ทอน ๆ มาจำหน่ายแก่พวกที่ตั้งร้านอยู่ในตลาดรับไว้ขายแก่ชาวบ้านนอก ถึงเวลาเช้าพวก
 ชาวบ้านนอกต่างหาบหามบันทุกสิ่งสินค้าเข้ามาตั้งขายที่ลานพระปฐมเจดีย์ และตามบริเวณ
 ตลาดพวกชาวเรือพากันไปว่าซื้อ เมื่อตกลงราคากันแล้ว ก็ขนส่งลงเรือที่ริมตลาดนั้นบ้าง
 ต่ำลงมาบ้าง ตามเรือเล็กเรือใหญ่ที่จะขนไปได้ถึงเพียงใด พวกชาวบ้านนอกขายของได้แล้ว
 พอใจต้องการขายของสิ่งใดก็เที่ยวซื้อหาตามร้านในตลาด หาบหามพากลบออกไปบ้านแปน
 ประเพณีดังนี้เวลาเช้า ๆ คนแน่นหนา คับคั่ง ตลอดตลาด ประมาณได้หลาย พันคนทุก ๆ วัน
 พระยาสุนทรบุรีได้ให้ลองเก็บจำนวน แลราคาสินค้าเพียงผลไม้ที่ซื้อขายกัน ที่ตลาดในเดือน
 กรกฎาคม ได้จำนวนสินค้าที่จำหน่ายไป จากพระปฐมเจดีย์ คือ

น้อยหน้า	๗๓๗๔๑๕	ผลเป็นเงิน	๕๕๓๐	บาท	๓๒	อัฐ
สัปรด	๒๒๐๓๑	ผลเป็นเงิน	๘๒๖	บาท	๑๐	อัฐ
กล้วย	๓๖๘๙๐๐	ผลเป็นเงิน	๙๒๒	บาท	๑๖	อัฐ
ขนุน	๖๑๕	ผลเป็นเงิน	๑๕๓	บาท	๔๐	อัฐ
เข้าโพด	๔๘๐๒๐	ผลเป็นเงิน	๒๑๑	บาท	๔	อัฐ
ผักทอง	๓๔๖	ผลเป็นเงิน	๕๙	บาท	๔๘	อัฐ
ผักเขียว	๗๖๐๐	ผลเป็นเงิน	๓๙	บาท		

รวมเป็นเงิน ๗๗๔๒ บาท ๒๒ อัฐ

สินค้ากรุงเทพฯ ที่เอามาจำหน่ายในพระปฐม คือ

ทุเรียน	๑๙๕๖	ผลเป็นเงิน	๑๙๙๓	บาท	๔๐	อัฐ
มังคุด	๕๗๖๑๑	ผลเป็นเงิน	๗๒๐	บาท	๘	อัฐ
หมาก	๑๑๔๓๕๐	ผลเป็นเงิน	๕๗๑	บาท	๔๘	อัฐ
พลู	๔๖๔๔๐	กำเป็นเงิน	๑๖๒๘	บาท	๔๑	อัฐ
มะนาว	๘๖๕๐	ผลเป็นเงิน	๒๖	บาท	๓๒	อัฐ

กระท้อน	๒๕๑๑	ผลเป็นเงิน	๔๘	บาท
แตงโม	๓๐๐	ผลเป็นเงิน	๓๙	บาท
มะพร้าว	๖๓๐๐	ผลเป็นเงิน	๔๗๐	บาท
เงาะ	๔๐๕๐	ผลเป็นเงิน	๔๙	บาท
ส้มโอ	๔๐๐	ผลเป็นเงิน	๑๒	บาท ๒๓ อัฐ
ลำไย	๑๗๐๐	ผลเป็นเงิน	๔	บาท ๑๖ อัฐ
รวมเป็นเงิน ๕๕๖๓ บาท ๑๖ อัฐ				

ยังเครื่องทองเหลืองทองขาวผ้าพรรณนึ่งหมี่ที่ชาวร้านในตลาดจำหน่ายได้ ในเดือน
หนึ่งนั้นเป็นเงินถึง ๑๓๗๒๓ บาท ๑๐ อัฐ

เพราะเหตุที่การค้าขายในตลาด พระปลื้มก็ตั้งว่ามานี้ พาให้คนต้องการที่จะทำ
โรงร้านขายของมาก ที่ริมคลองฝั่งใต้เป็นที่หลวง ก็เป็นตลาดไปแต่มุมด้านหน้าพระราชวัง
คือ มีผู้ขายอยู่ตลอดเพิงที่เพิงพลพระราชวังเอาเป็นร้านตลาดตลอด ที่ถนนริมฝั่งคลองตรง
พระราชวังออกมา ก็มีผู้ปลูกเป็นร้านขายทำนองที่หน้าวัดสุทัศน์ ขายของบริโภคราคาต่าง ๆ อีก
แถวหนึ่ง ๑ แต่มุมพระราชวังลงไปตามลำคลองราษฎรปลูกเป็นโรงจาก ทำเป็นร้านขายของ
ตลอดร้าน ๑ ยาว ประมาณ ๘ ศอก เข้ากันถึงเดือนละ ๑๐ บาท ๑๒ บาท อย่างต่ำเพียง
๕ บาท ราคาขายส่งโรงจากเหล่านี้ขายกันถึงร้านละ ๑๐ ชั่ง ๑๕ ชั่ง ข้างฝั่งคลองปาก
เหนือตอนบนเป็นที่วัด ท่านพระปลื้มเจตยานุรักษ์ยอมให้ราษฎรเอาโรงปลูกโรงขายของตลอด
ลงมาจนตะพานช้าง พ้นนั้นลงไปเป็นที่พระยาพิพัฒน์ (ทับ) แลที่ท่านผู้หญิงหนูในเจ้า
พระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งตกเป็นของกรมหมื่นมรุพงษ์ ก็ทำเป็นโรงจากให้เข้าเป็นร้านเป็น
ตลาดแลโรงบ่อนตลอดลงไป แต่ราคาค่าเช่าห้องหนึ่งเพียง ๕ บาท ไม่แรงเท่าฝั่งใต้ ที่ตลาด
พระปลื้มเจตียนั้นถึงเป็นตลาดใหญ่ก็ดูรุ่งรังแลโลโครก เพราะปลูกเบียดเสียดเยียดอัดกัน ไม่เป็น
ท่าทางงดงาม แล้วแต่ใครจะทำก็ได้ ไม่มีผู้ใดในรัฐบาลที่จะได้อาเป็นธุระโดยทางที่
ชอบมาแต่แรก จึงโตเป็นเช่นนี้ แต่จะจัดการแก้ไขอย่างใดในเวลานี้ คิดดูก็เห็นว่าไม่มี

ประโยชน์ เพราะการค้าขายในตลาดที่ กำลังเจริญ ถ้าไปขับไล่อะไรบางอย่างที่จะเกิดความเดือดร้อนพาให้คนที่อยู่ในการค้าขายไปได้ ทางอย่างที่ดีที่ควรจะทำให้เห็นว่า ควรจะคิดอ่านสร้างที่แทนขึ้นแลกกันให้ตลาดขยายย้ายออกไปไกลหมดตัวกันก่อนแล้วจึงจัดการ ก่อสร้างแก้ไขในตอนนั้น จึงจะไม่เป็นการกีดกันความเจริญในที่นั้น

การที่จะจัดเรื่องตลาดพระปฐมเจดีย์นั้น เวลาเจ้าพนักงานทำแผนที่ซึ่งได้ส่งออกมาทำการรวมอยู่ด้วย ได้เรียกแผนที่ที่เขาทำมาตรวจดูประมาณการอีกสัก ๒ เดือนถึงจะแล้ว จะต้องรอเอาแผนที่เป็นหลักกะถนนที่จะตัดในบริเวณพระปฐมเจดีย์ และกะตลาดที่ควรจะอยู่ในที่ใดการทำถนนไม่ต้องลงทุนเท่าใดนัก เพราะใช้แรงคนโทษทำได้ ได้ส่งพระยาสุนทรบุรีให้รีบคิดทำตารางขึ้นที่พระปฐมเจดีย์และให้ส่งคนโทษเมือง สุพรรณ เมืองนครไชยศรีที่มีกำหนดโทษเกิน ๓ เดือนเอาขึ้นมาไว้ใช้ที่พระปฐมเจดีย์นั้น ในการก่อสร้างตลาดนั้นเห็นว่าจะต้องคิดย้ายบ่อนก่อน ถ้ากะในแผนที่เห็นที่ใดเหมาะสมควรย้ายบ่อนไปตั้งที่นั้น การที่จะสร้างบ่อนถ้าทำสัญญาให้เขาเก็บสัก ๑๐ ปี จะหาคนลงทุนทำก็เห็นจะหาได้ง่ายไม่ต้องออกเงินหลวง ถ้าบ่อนไปอยู่ไหนตลาดของสดแลร้านขายน้ำผู้มีทุนทำได้ง่าย เพราะค่าเช่าคงจะเป็นคอกเบี้ยไม่ต่ำกว่าข้างละบาท การที่ย้ายบ่อนไปคงจะพาให้ร้านที่มีอยู่ในตลาดเดิวนั้นลดลงพอหายเยี่ยหยดกัน พอจะแบ่งที่สร้างตึก หรือโรงที่มั่นคงขึ้นในที่หลวงแห่งนั้นได้ การที่จะทำจะทำการหลวงหรือจะขายที่หลวงให้ราษฎร ทำก็ได้ ทุกอย่างถ้าได้ กะแผนที่แล้วอย่างช้าอีก ๓ ปีที่นั่นคงเป็นเมือง ด้วยรถไฟจะเป็นกำลังใหญ่ที่จะช่วยบำรุงเวลานี้ได้พบพวกมิสเตอร์กึ่งกำลังปักกรุยรถไฟเข้ามาในตอนคลองเจดีย์บูชาแล้ว ฟังเสียงพ่อค้าราษฎรในที่นั้นอยู่ข้างจะพากันนิยมเรื่องรถไฟเป็นอันมาก มีคนมาขอให้บอกว่ารไฟจะแล้วเมื่อใดหลายคน, ตามความเห็นของพวกพ่อค้าเห็นว่าถ้ารถไฟสายนั้นแล้ว พวกเขาจะได้ความบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก เพราะทุกวันการทำไร่ขายสินค้ามีความขัดข้องอยู่หลายอย่าง คือต้องหาสินค้ามาขายที่พระปฐมเป็นความลำบากแลเปลืองค่าใช้จ่าย บางทีในระตูฝนเหมือนอย่างเดิวนั้นที่ไร้อยู่ไกลก็มาค้าขายไม่ได้ เพราะฝนชุกหนทางเป็นหล่มเป็นโคลนใช้เกวียนหรือพาหนะอย่างใดไม่ได้ อีกประการหนึ่งสินค้าที่เอามาขาย ที่ตลาด พระปฐมราคายังต่ำเป็นต้นว่าน้อยหน้า

บางวันถ้าขายมากมายด้วยกันขายได้เพียงร้อยละ ๒ สลึง ต่อบางวันมีเรือมารับมากหรือคนมาขายน้อย จึงขึ้นราคาถึงกว่า ๑๐๐ ละ ๓ สลึง เพราะพวกที่รับคิดเผื่อเสียหายในระหว่างทางที่จะพาไปขาย นานพอค่อยังชั่ว ถ้าล่าช้าบางทีถึง ๔ วัน ๕ วัน จึงจะมาถึงกรุงเทพฯ ถ้ามีรถไฟความลำบากเหล่านั้นจะหมดไป คงจะขายสินค้าได้ราคาดีขึ้นกว่าเดิมน คนจึงหวังในรถไฟมาก

กลับมาจากตรวจตลาดได้มีการประชุมพวกหลวงจุ้โรงหีบแลพวกทำไร่ ในการที่เรียกประชุมเรื่องโรงหีบนั้น เพราะการที่จะเลิกด้านภาษียังติดอยู่ด้วยเก็บภาษีนานาตาลทราย ในท้องที่อำเภอพระปฐมเจดีย์มีโรงหีบในเวลานี้ ๑๗ โรงเงินภาษีปีหนึ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง อีกประการความขัดข้องในมณฑลนั้นอยู่ด้วยเรื่องภาษี้อย จะจัดการตามอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่ได้ คือ ข้างหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครสวรรค์และมณฑลพิษณุโลกย์ ราษฎรปลูกอ้อยและเขยวนำอ้อยขายเอง จัดการเก็บภาษีเรียกจากผู้ปลูกอ้อย คิดตามเนื้อไร่ละ ๔ บาท ๒ สลึง เป็นการเรียบริ้อย แต่ทางราษฎรที่ปลูกอ้อยปลูกขายโรงหีบทั้งสิ้น ไม่ได้เขยวนเองอย่างหัวเมืองข้างเหนือ โรงหีบต้องเสียภาษีนานาตาลทรายนำอ้อยอยู่แล้ว ถ้าจะเอาแบบหัวเมืองข้างเหนือมาเก็บไร้อ้อยอีกชนหนึ่งก็เป็นภาษี ๒ ชำ อีกประการหนึ่งพระยาสุนทรบุรีได้ลองทำบัญชีนาตาลที่ทำได้ตามโรงหีบเทียบกับจำนวนนาตาลที่ได้เสียภาษี จำนวนนาตาลที่เสียภาษีต่ำกว่าครึ่ง เห็นเป็นการรวไรหลวงรัฐบาลเสียเปรียบอยู่ จำต้องคิดจัดการแก้ไขวิธีเก็บภาษีนานาตาลทรายทางนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้ววิธีที่จะจัดใหม่นั้น ได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรี เห็นว่ามีอยู่ ๒ อย่าง คือ เก็บตามเนื้อที่ปลูกอ้อยอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่เลิกภาษีนานาตาลทรายนำอ้อยเสียทีเดียว อย่างนี้จะเก็บได้ง่ายและไม่มีทางรวไรหลวง แต่มีที่เสียอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยเป็นการเก็บจากคนจน คือ ราษฎรที่ปลูกอ้อย บางทีคนเหล่านั้นเห็นต้องเสียภาษีแรงจนจะขอร้องในการที่จะปลูกอ้อยก็จะเสียประโยชน์ได้ อีกอย่างหนึ่งนั้นเก็บภาษีนานาตาลนำอ้อย แต่ไปเก็บที่โรงหีบเอาตามจำนวนนาตาลนำอ้อยที่จำหน่ายจากโรงหีบ อย่างนี้ไม่มีใครได้ความเดือดร้อนหรือทอดอ้อย แต่บางทีจะยากอยู่ในการที่จะตรวจ จึงเห็นว่าการเรื่องนี้ควรจะเรียกหลวงจุ้โรงหีบมาฟังความเห็นคนพวกนั้น ดูเขาจะเห็นประการใด เมื่อพร้อมกันแล้วจึงได้ขแรงความคิดที่จะแก้ไขวิธีเก็บภาษีนานาตาลนำอ้อยให้ง่ายและสะดวกแก่การค้าขายขึ้น โดยที่จะ

ไม่ให้ต้องมีการตรวจตราที่ด้านดั่งแต่ก่อน แต่เห็นว่าการนี้เกี่ยวแก่ผลประโยชน์ของพวกทำโรงหีบ แลเห็นว่าพวกโรงหีบเป็นผู้ชำนาญในการนี้ จึงเรียกมาปรึกษาว่ารัฐบาลควรจะจัดการเก็บหนี้ใด ที่จะได้ประโยชน์เงินภาษีอากรตามสมควรจะได้ แลไม่ลำบากเดือดร้อนแก่การค้าขายดังนี้ พวกหลวงจู้โรงหีบได้ปรึกษากันโดยความเอื้อเฟื้อชำนานตกลงเนื้อเห็นว่าการที่จะเก็บจาก ราษฎร ที่ปลูกอ้อย แลเลิกภาษี น้ำตาลทราย น้ำอ้อย เสียหนี้ เป็นการ สดวก แก่โรงหีบจริงอยู่ แต่เห็นว่าราษฎรจะพากันท้อถอย ถ้าราษฎรไม่ปลูกอ้อยให้พอต้องการของโรงหีบ ๆ ก็เสียประโยชน์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเห็นพร้อมกันว่าไปเก็บภาษีน้ำตาลทราย น้ำอ้อยตามโรงหีบดีกว่า พวกหลวงจู้โรงหีบจะรับอุดหนุนในการที่เจ้าพนักงานจะไปตรวจ แลเก็บภาษีน้ำตาลโดยเต็มกำลัง ในการเรื่องนี้จะต้องคิดวิธีที่จะเก็บและจะตรวจ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะคิดให้ตลอดในเวลาอัน จึงได้มอบไว้แก่พระยาสุนทรบุรีให้ทำเนื้อเห็นเข้ามายื่นในเวลาประชุมเทศาภิบาลขึ้น แต่การคงจะตลอดได้ ด้วยได้ปรึกษาเห็นทางอยู่โดยมากแล้ว

ได้ถามพวกหลวงจู้โรงหีบต่อไป ได้ความว่าในศก ๑๑๖ โรงหีบมีกำไรแทบทุกโรงการทำโรงหีบมีเครื่องท้อถอยอยู่บัดนี้ ด้วยเรื่องหากระบือไม่ได้พอเทียมหีบ ด้วยโคกระบือเป็นโรคล้มตายเสียปีกลายนี้มาก คนที่เคยรับไปหาโคกระบือหาให้ไม่มีใครได้ ความข้อนจะต้องเติมอดโน้มัต่ว่า เพราะเดี๋ยวนี้ขะโมยยากกว่าแต่ก่อนด้วย แต่อย่างไรก็ดี เห็นเป็นการที่น่าจะต้องช่วยคิดแก้ไข เพราะความต้องการโคกระบือทำไร่นาทุกวันนี้น่าทุกวันนี้มากขึ้นทุกที เรื่องหาโคกระบือยากน่าจะเป็นเครื่องทำให้เสื่อมสันการทำน้ำตาลทรายได้ เรื่องนี้แต่ก่อนได้มีความคิดอยู่ว่าจะชักชวนให้เปลี่ยนเครื่องมือใช้ทำด้วยเครื่องจักร ได้หาแบบอย่างเข้ามาแลได้ให้กับต้นคาร์ตองออกมาตรวจทำรายงานก็ว่าจะใช้ได้ เป็นแต่ยังไม่ได้ส่งเครื่องจักรเข้ามาทดลองเท่านั้น แต่ครั้นมาได้สวนฟังถึงท้องที่แลได้ไปตรวจดูโรงหีบด้วยตนเองในครั้งนั้นกลับความเห็นเป็นอย่างอื่น เห็นว่าที่จะให้ทำด้วยเครื่องสตีมนั้นไม่ได้ เพราะคนเหล่านั้นไม่มีทุนพอจะซื้อเครื่องสตีมอย่างหนึ่ง ถึงจะมีทุนพอซื้ออีกไม่ได้คุ้มดอกเบยทุนที่ลง เพราะการหีบอ้อยทำแต่เพียงปีละ ๓ เดือนจะต้องทวงเครื่องสตีมบ่วยการอยู่ถึงปีละ ๔ เดือน การโรงหีบทางนี้ไม่ได้ทำเป็นการใหญ่ถึงแก่จะปลูกอ้อยให้พอทำตลอดปี แลยังขาดต้องอาศัยรายช้ออ้อย

สุดแต่ราษฎรจะทำมาขายด้วย สักเกตดูโรงหีบซึ่งได้ไปดูถึง ๒ โรง ในเวลานั้นทำให้รู้จริง จนถึงหลังคาเป็นรูปโห่ทั่วไป แต่แรกเห็นถึงแก่ถามว่าโรงร้างหรือมีเจ้าของทำอยู่ ได้ความว่าเป็นของที่ทำอยู่ แต่เป็นเวลาระหว่างจึงทอดทิ้งไว้ดังนี้ ต่อถึงระตูแล้งจึงจะลงมือซ่อมแซม เมื่อจะลงมือหีบอ้อย ได้พิจารณาเหตุเครื่องหีบที่ใช้อยู่ทุกวันนี้เป็นหีบอย่างจีนซึ่งคิดใช้มานานับ ด้วยร้อยปี หนักแลไม่สนิทสนม ถ้าคิดทำลูกหีบด้วยเหล็กแลให้มีจักรขับเคลื่อนจะเบาแรงขึ้นได้อีกมาก พิจารณาเหตุเห็นถึงคิดใช้แรงคนหมุนอย่างเครื่องตีพิมพ์หรือเครื่องทำนาเลมอนเนต ไม่ต้องใช้แรงสัตว์ได้โดยจะไม่ถึงเช่นนั้น แต่เพียงคิดทำลูกหีบให้เบาแลให้มีจักรช่วยแรงมากขึ้นก็จะใช้สัตว์น้อยตัวลงได้ กว่าที่ใช้อยู่เป็นอันมาก แต่สนใจเป็นการเหลือความรู้จะต้องเอาไว้ปรึกษาอินเอยเนี่ยดูต่อไป

ได้ปรึกษากับพวกทำไร่ถึงเรื่องวิธีเก็บภาษีสมปักศ แลเรื่องออกไปจองในเรื่องสมปักศนั้น ความเห็นของพวกทำไร่ยุติเป็นอันเดียวกันหมดว่า ถ้าเก็บตามเนื้อดินเสมอไรละ สักเพื่องแล้วแต่ราษฎรจะปลูกผลไม้อย่างใด ๆ ไม่ว่า อย่างนี้จะเป็นการสะดวก และจะเป็นที่พอใจแก่คนทำไร่มาก ด้วยไม่มีการที่จะต้องนำตรวจต้นผลไม้และไม่ลำบากที่จะต้องต่อล้อต่อเถียงกับเจ้าพนักงานว่าโดยอัตราที่เก็บทุกวันนี้ซึ่งเก็บอยู่เป็น ๒ อย่าง คือเก็บตามที่ดินบ้าง เก็บตามต้นผลไม้บ้าง ถ้าคิดตามเงินภาษีที่เก็บกลังกัน กล่าวคือ ที่นับต้นบางที่ก็เกินไรละ สักเพื่อง บางที่ไม่ถึงถ้าเก็บเป็นที่ดินสะดวกกว่า แต่การที่จะให้จองที่นั้นพวกชาวไร่ร้องว่าถ้าให้จองเป็นการเดือดร้อน เพราะที่ดินที่ทำไร่ทำ ๗ ปี ๘ ปี แล้วดินเค็มหรือหญ้าคาขึ้นต้องทิ้งที่ไปถางป่าหาที่ทำใหม่ มีที่ซึ่งทิ้งร้างอยู่ในเวลานี้หลายพันไร่ แลไม่มีใครมีการที่จะแย่งชิงที่ดินกัน เพราะที่ป่าเปล่ายังมีมาก ถ้าหากว่าให้จองที่ก็จะต้องเสียค่าจองไร่ไปเป็นความเดือดร้อน ถ้าหากว่าจะจัดให้เป็นหลักฐานในการเก็บภาษี จัดเช่นนี้เห็นว่าจะเรียบร้อยตลอดได้ คือถ้าผู้ใดจะถางป่าทำไร่ให้ขออนุญาตต่อนายอำเภอ นายอำเภอจึงวัดแลกำหนดที่ให้ แลเก็บภาษีแก่คนนั้นตามพระราชบัญญัติต่อไปทุก ๆ ปี กว่าคนนั้นจะทิ้งที่เมื่อใดก็ให้บอกคืนแลขออนุญาตใหม่ดังนี้ ที่ว่านี้ว่าโดยการทำไร่โดยมาก แต่ที่ไร่ซึ่งเจ้าของหวงห้ามตั้งประจำอยู่ เพราะเป็นที่อยู่ริมคลอง ริมหนอง ปลูกหมากมะพร้าวแลทำนาได้ก็มีบ้างแต่ไม่มากนัก ทั้งที่

อำเภอ พระปฐมฯ ข้างทิศตะวันออกเป็นที่ค้าทำไต่ทั้งไร่นา มีคน หวงห้าม อยู่ประจำโดยมาก ทางตะวันตกเป็นที่ดอน ระบุแล้งเหือดแห้งหาไร่ใช้โดยยากแต่เป็นที่ดินอุดม ที่ดอนปลูกผัก ผลไม้ต่าง ๆ ไม่ต้องรดน้ำ มีผลบริบูรณ์จนกว่าดินจะเค็ม ต้นไม้เหล่านั้นจึงตายแลปลูกไม่ งอกงามได้ในที่เช่นนั้น ปลูกได้แต่น้อยหน้าสัฟรศ เพื่อกมัน และไม่ล้มลุกอย่างอื่น ๆ ซึ่ง งอกงามในระคุณ แต่ต้นไม้ซึ่งอยู่ได้นานเช่น มะม่วงหมากมะพร้าวปลูกในที่ดอนเช่นนั้นทน ความเหือดแห้งในระคุณแล้งไม่ได้ ปลูกได้แต่ในที่ลาดปากหนองขิงงามแลมีราคาดี ที่ว่าที่เค็ม นั้นเป็นการปลาดึงรู้ในคราวนั้นว่าที่พระปฐมฯ เป็นที่ที่เกลือสินเธาว์ อย่างเมือง นครราชสีมา เว้นแต่น้อยกว่า บ่อน้ำที่ขุดบางบ่อจกบางบ่อเค็มแลมีสาเกลือขนตามแผ่นดินด้วย

การทำไร่ในเวลานี้ได้ความว่ามากข้นกว่าแก่ก่อนเป็นอันมาก ที่ป่าอาจเป็นไร่นาตลอด ออกไปจนหนองแขมคงจะนึกถึงห้วยกระบอกไม่ช้านัก ที่ทำไร่มากขึ้นได้ความว่าเพราะโจร ผู้ร้ายสงบลง คนกล้าออกไปอยู่ที่เปลี่ยวไม่กลัวโจรโฉบ ประการหนึ่งเพราะมีเงินออกมาจาก กรุงเทพฯ ฯ เป็นอันมากเนื่อง ๆ ทำได้กำไรดี ในว่าเงินใหม่ออกมาทำการเป็นลูกจ้างไม่ถึง ๒ ปี ก็ตั้งตัวทำการของตนเองได้ ได้ความดังนี้ ในการทำไร่ในอำเภอพระปฐมฯ เห็นว่า เพราะเหตุที่ดินมีมากกว่าคนเท่านั้นเอง จึงได้ทั้งไร่ที่ขยเลือกที่ทำเอาใหม่ ไม่มีใคร หวงแหนที่ดั่งที่นา ได้ลองถามพวกที่ทำไร่ว่าเมื่อที่ไร่น่าไปเสียแล้ว ทำไมจึงไม่ใช้ปุ๋ยช่วย กำลังดิน พวกเหล่านั้นว่าใช้ปุ๋ยต้องเปลืองเสียหุ้ยมาก แต่น่ายังไม่รด ถ้าไปลงทุนทำปุ๋ยจะ เอากำไรที่ไหนมา ผู้ถางป่าเอาใหม่ไม่ได้ดังนี้ เห็นว่าเมื่อรถไฟแล้วสินค้าจำหน่ายได้มาก ข้น ราคาดีข้นคงจะมีคนทำไร่มากข้น เมื่อคนพอแก่ที่เมื่อไรเมื่อนั้นจึงจะเกิดหวังที่ จึงจะ จดเรื่องการจับจองที่ดินในที่นี้ได้ตลอดไป แต่เรื่องเก็บสมพักศรนั้นควรต้องคิดเก็บตามเนื้อ ที่ดินไม่ว่าที่พระปฐมฯ หรือที่ใด ๆ ทั่วไป จึงจะเป็นการเรียบร้อยแลเชื่อว่าจะได้เงินมาก ข้นด้วย

เวลาบ่ายได้ขี่ม้าออกไปเที่ยวดูพื้นที่ทางหลังพระปฐมฯ จนถึงตำบลอุหล่ม ระยะทาง ประมาณ ๓๐ เส้น ที่ข้างหลังพระปฐมฯ เป็นที่ป่าละเมาะทิ้งร้างว่างเปล่าอยู่โดยมาก ที่จะ เป็นที่เค็มอย่างเขาวัว มีไร่นาสวนอยู่ห่าง ๆ ที่เหล่านั้นเป็นขานเมียงโบราณยังมีคูแลเชิงเนิน

ทั้งสระที่ขุดเอาดินขนทำพระปฐุม ดูทำเลในระคูนไปไม้เขียวสดแลมีน้ำเต็มทุก ๆ ห้วยแล
สระงามน่าเที่ยวเล่น แต่ระคูนแล้งจันท์น้ำกลวและไปไม้จะแห้ง ด้วยทางนี้เปนป่าแดงตลอด
ไปจนพระแท่น แต่คั้งอยู่เพียงปละ ๒ เดือนหรือ ๓ เดือนเป็นอย่างมาก

เวลาเย็นได้ นิมนต์พระสวตมณต์ในพระวิหารเปนการสมโภชพระปฐุมเจดีย์ และมี
ลคร เมื่อสวตมณต์จบแล้วจนเวลา ๕ ทุ่มเล็ก

วันที่ ๑๖ สิงหาคม เวลาเช้าเสด็จพระแล้วลงเรือไปนมัสการพระปโทน กลางวันมี
ลครเวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภชพระปฐุมเจดีย์ เวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิงซึ่งพระสงฆ์มีพระปฐุม
เจดียนุรักษ์เป็นต้น ทำมาช่วยบูชาพระปฐุมเจดีย์ เปนเสร็จการสมโภชซึ่งได้กระทำโดยตั้ง
ใจอุทิศถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงปฏิสังขรณ์
พระปฐุมเจดีย์ แลเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอัน
มหาประเสริฐ ซึ่งทรงตั้งพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรแลไพร่ฟ้าข้า
แผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขแลเจริญรุ่งเรืองขึ้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบ้าน
เมืองแลโปรดให้ข้าพเจ้าออกมาตรวจจัดการสนองพระเดชพระคุณในครั้งนั้น ขออานิสสงข
จงเป็นผลอันสำเร็จสมดังพระบรมราชประสงค์จงทุกประการ

มาพระปฐุมคราวนี้ ได้เอาเปนธุระสืบค้นของโบราณได้พระพิมพ์หลายรูป พิศราษฐ์
ดูรูปพระพิมพ์เป็นทำนองอินตุคล้ายกับที่ได้ในแหลมมลายู แลได้ไปพิจารณาตุศิลาจำหลัก
ที่ตงไว้ในลานพระปฐุม ท่วงทีฝีมือคล้ายกับที่ในเกาะชวา ดูพอเปนพยานในความ
สันนิทานได้อย่างหนึ่งว่าพระปฐุมเจดีย์ นี้นามขัณมิประเทศ คง จะ เปน ผู้สร้าง หรือเปน ครูให้
สร้าง แต่เทวรูปที่ขุดได้เป็นเทวรูปอย่างเดียวกับเขมร เหมือนกับที่ในเมืองสรรค์ เมืองสิงห์
แลเมืองนครราชสีมา ตลอดจนเมืองเขมร นึก ๆ ดูเห็นว่าบางทีเมื่อครั้งยังถือศาสนาพราหมณ์
เมืองเหล่านี้จะเกี่ยวของกับเมืองเขมรอย่างใดอย่างหนึ่งมาต่าง กัน เมื่อ ชันถอ พระพุทธศาสนา
เหตุว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายมาทางบกกลางทางเมืองพม่าเช่นนี้บางทีจะเป็นได้ ได้พบของ
สำคัญคราวนี้ อย่างหนึ่ง คือเงินเหรียญโบราณ พวกจีนขุดได้ทางคลองพระปโทน จีนพวก

ผู้ใหญ่บ้านนำมาให้ดูตราเป็นทำนองปราสาทมีรูปปลาอยู่ใต้นั้นคานหนึ่ง เป็นอนุโลมกับลายรูปอะไรไม่รู้ อีกคานหนึ่ง ไม่เคยเห็นเงินอย่างนั้นมาแต่ก่อน ได้สั่งให้เงินทุกผู้ใหญ่บ้านผู้เป็นเจ้าของพาเข้ามาคอยอยู่ในกรุงเทพ ฯ เพื่อจะได้นำเข้าทูลเกล้า ฯ ถวาย

พระปฐมเจดีย์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น ยิ่งเที่ยวแล ยิ่งดูยิ่งแลเห็นว่าทำดีแลทำงานมาก งานทั้งแบบอย่างและกะท่วงทีกี่จะปลูกสร้างโบสถ์วิหารแลสิ่งอื่น ๆ นี้กว่าใคร ๆ มาดูที่จะไม่ชมว่างามเห็นจะไม่ได้ ในเวลานี้การปฏิสังขรณ์ได้ทอดทิ้งมาช้านาน พระปฐมเจดีย์านุรักษ์มีความอุสาหะเรียรายปฏิสังขรณ์ได้บ้างเล็กน้อย เพียงปิดทองพระประธานแลพระพุทธรูปตามพระวิหารทิศเกือบสำเร็จไปได้หมด แต่ไม่พอจะป้องกันความชุกชุมที่สำคัญนคือกระเบื้องที่ประดับองค์พระปฐม ที่องค์ระฆังร่วงลงมาเสียกว่าครึ่งมีต้นไม้ขึ้น เลววัดโตขึ้นแผ้วถางในการเตรียมรับคราวนี้ แต่ก็พอแลเห็นได้ว่าเวลาปรกติตามระฆังคงจะมีต้นไม้มาก สิ่งที่น่าวิตกสำคัญนอกจากนี้ คือพระระเบียงซึ่งสร้างในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ข้างด้านตะวันตกเฉียงใต้หลังคาพังลงแถวหนึ่งประมาณหนึ่งในแปดส่วนของพระระเบียงโดยรอบ นอกจากนั้นเป็นแต่ชำรุดชุกชุมเล็กน้อยทั่วไป พอแก้ไขเยียวยาได้ไม่ยาก คิดดูการที่จะรักษาพระปฐมเจดีย์ไม่ให้ชำรุดชุกชุมหนักไป กล่าวคือให้มีคนคอยซ่อมแซมอยู่เสมออย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถ้าหากว่าจ่ายเงินหลวงเสมอปีละ ๕๐ ชั่ง เห็นจะพอแก่การ ยังจะเรียรายได้ตามเทศการอีกสักปีละ ๓๐๐๐ บาท แต่เงินเท่านี้ยังไม่พอที่จะประดับกระเบื้ององค์พระปฐมเจดีย์ให้ดีได้ดังเก่า เพราะจะหนักในค่าแรงงานมาก

วันที่ ๑๗ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเช้าพร้อมกันนมัสการลาพระปฐมเจดีย์ลงเรือกลับออกจากคลองเจดีย์บูชาลงลำน้ำนครไชยศรีมาแวะดูที่ว่าการอำเภอตลาดใหม่ ซึ่งหลวงบำรุงเงินประจำเป็นนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอนั้นนายอำเภอได้ปลูกเรือนไม้เป็นที่ว่าการอำเภอตงงามพอแก่การ การในอำเภอก็เรียบร้อย ใจผู้ร้าย แม้การล้วงลักเล็กน้อยก็น้อยกว่าอำเภออื่น ๆ ถ้อยความก็เปรียบเทียบกับแล้วไปได้มากกว่าต้องส่ง จัดว่าเป็นดีกว่าอำเภออื่นในเมืองนครไชยศรี ยังเสียแต่เขียนแบบพิมพ์พลาคอยู่บ้าง ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้ว เดินไปดูตลาด

ซึ่งหลวงบำรุงเงินประชาสร้างขึ้นในท่นเก็บค่าเช่าได้ปลงกว่า ๔๐ ชั่ง แล้วไปดูโรงหีบแลบ้าน
ของหลวงบำรุง แล้วจึงลงเรือล่องน้ำต่อมา เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงปากคลองดำเนินสดวก
หยุดพัก ท่น คนหนึ่ง เจ้าพระยา สุรพันธ์ พิสุทธิ ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลราชบุรี
พระยามรินทร์ฤไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี หลวงวิเศษภักดีว่าที่ปลัดเมืองสมุทรสาคร
มาคอยรับอยู่ท่น

ลำแม่น้ำในเขตรเมืองนครไชยศรี ดูไม่สู้ครึกครื้นเหมือนในเขตรสุพรรณเห็นจะเป็น
เพราะกว้างกว่า แลบ้านเรือนมักจะตั้งลึกเข้าไป การทำมาค้าขายตามลำแม่น้ำตอนนั้น ได้ความ
ว่าทำนาเป็นพน เพราะเข้าเมืองนครไชยศรีมีนาหนักมากขายตามโรงสีไฟในกรุงเทพ ฯ ได้
ราคาดีกว่าเข้านาเมือง คนจึงพากันมาทำนาแลมารับซื้อเข้าทางเมืองนครไชยศรีมากขึ้นใน
เวลานี้ ได้ทราบว่าการค้าคนอพยพเข้ามาหาทำในเขตรเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก ความในศาล
มีแต่เรื่องแย่งท่นกันเป็นพน นอกจากทำนามีการทำสวนทำไร่ ได้เห็นไร่ร้าง ๆ หลายแห่ง
แต่พวกที่ทำสวนทำไร่ร้องว่าไม่ดีเหมือนแต่ก่อน ด้วยทุกวันนี้ยากคดคลอกลดทำเงินโตออกไป
ในระดูล่งน้ำเค็มขึ้นแรงทำให้ที่สวนที่ไร่เสียไปมาก แต่น้ำเค็มทำให้เกิดสวนจากขึ้นเป็น
สินค้าในลำนานได้อีกอย่างหนึ่ง การทำมาค้าขายอย่างอื่นมีโรงหีบทำน้ำตาลทรายตั้งอยู่ใน
ลำน้า ๓ โรง มีโรงบั่นโอง่างเครื่องดินเผาประมาณ ๓ แห่ง แลมีตงทำการย้อมมะเกลือ
ย้อมครามหลายแห่ง เพราะมะเกลือป่ามีอยู่ข้างหลังพระปฐมเจดีย์ ต่อพรหมแดนเมืองกาญจนบุรี
พวกชาวบ้านนอกเก็บขึ้นทุกเกียนลงมาขายซื้อได้ราคาถูก จึงมีผู้ตงย้อมแพรด้ามะเกลือไป
จำหน่ายต่างประเทศได้กำไรราคาดี ในการย้อมครามก็ทำนองเดียวกัน ด้วยเอาไสรย้อมคราม
ตามไร่ในครองเจดีย์บูชาแลในที่เหล่านีได้ราคาถูก

รวบรวมเนื้อเห็นการที่ได้ตรวจเมืองนครไชยศรีครั้งนั้นเห็นว่า ในส่วนการโจรผู้ร้าย
การปราบปรามกรมการ แลการจัดกำนันผู้ใหญ่บ้านเรียบร้อยเป็นอย่างดีได้จริง สมดังคำเล่า
ลือเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ ได้ตั้งใจไต่ถามอำเภอกำนันแลราษฎรบรรดาที่ได้พบปะทุก ๆ แห่ง
มีเสียงเป็นอย่างเดียวกันว่าเมืองนครไชยศรีใน ๓ ปีมานี้ การโจรผู้ร้ายเรียบร้อยขึ้น ทุกที่

ราษฎรได้ทำมาหากินได้เป็นสุข กำนันผู้ใหญ่บ้านไม่มีความเดือดร้อนอย่างใด การที่เลิกด่านภาษีเป็นที่พอใจของราษฎร พวกกันยันทึถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยมาก ความทุกข์ยากในราษฎรเวลานั้นแต่เรื่องแย่งที่นากันทำ เพราะคนอพยพแต่ที่อื่นเข้ามาทำนาในแขวงเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก การออกใบจองยังห้ามไว้ คนจึงเกิดถู่เถียงกันด้วยเรื่องแย่งที่นา เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องคิดรีบจัดเสียโดยเร็ว ข้าไปการวิวาทจะเกิดมากขึ้น

คนในเมืองนครไชยศรีไม่ว่าพระคฤหบดี จินไทยพึ่งเลี้ยงดูพากันนิยมต่อพระยาสุนทรบุรี หัวหน้าไม่มีใครได้กล่าวโทษหรือติเตียนอย่างใด

วันที่ ๑๘ สิงหาคม เวลาเข้าออกเรือจากบางยางแล่นไปตามคลองดำเนินสะดวก ๆ เวลา^{๕๕} นามากลับฝั่งมีเรือไฟรับจ้างลากเรือในคลองนั้นถึง ๓ ลำ คือรับลากแต่ปากคลองข้างบางยางไปส่งปากคลองข้างบางนกแขวก และมีเรือไฟพวกอื่นคอยรับลากแต่ปากคลองขึ้นไปเมืองราชบุรีตลอดจนบ้านโป่ง ได้ความว่าลากคราวละถึง ๓๐,๔๐, ลำ น่าน^{๕๖} ได้ราคาดี ด้วยน้ำแม่น้ำราชบุรีไหลเชี่ยวจัด

ที่คลองดำเนินสะดวกตอน^{๕๗} การปกคลองก้วกายไม่เหมาะ เพราะตั้งแต่ปากคลองแบ่งเป็นพรหมแดนนครไชยศรีฟากหนึ่ง สมุทรสาครฟากหนึ่งเข้าไปจนหลัก ๕ จึงต่อพรหมแดนราชบุรี พรหมแดนไม่ควรจะแบ่งกันเมืองละฟากคลองสำคัญเช่นนี้ แต่จะต้องรอตรวจแผนที่เสียให้ดีกว่านี้ จึงจะคิดแบ่งใหม่ ที่สองฟากคลองดำเนินสะดวกเป็นที่ทิ้งให้กร้างอยู่มากกว่าที่มีผู้ทำไร่นา ได้ความว่าที่เหล่าน^{๕๘} ทจริงเป็นที่ดี แต่เป็นที่^{๕๙} เจ้าของอยู่ในวงษ์ญาติของสมเด็จพระเจ้าพระยาจักร์องไว^{๖๐} ตั้งแต่^{๖๑} บุคคลอง บางแห่งก็ทำบางแห่งก็หวงไว้เปล่าๆ ทุกวันจึงกร้างไปโดยมาก เห็นว่า^{๖๒} เรื่องที่ทิ้งไว้เช่นนี้^{๖๓} อยู่ในกฎหมาย ถ้าทิ้งไว้เกินกว่า ๓ ปี ก็เป็นบาตจง ถ้าหากว่าจะจัดการตามกฎหมาย^{๖๔} นั้น แต่งเจ้าพนักงานให้ออกตรวจสืบพยานให้ได้หลักฐานว่าที่ใดทิ้งมากกว่า ๓ ปี ประกาศเอาคืนเป็นที่หลวง แล้วเปิดให้ราษฎรจับจองไป ก็คงจะมีคนเข้าอยู่เต็มตลอด^{๖๕} คลองนี้ แต่การที่จะทำเช่นนั้นจะเป็นการรุนแรงเกินไป เห็นว่าทางอย่างอื่นยังมีดีกว่า จึงได้ส่งข้าหลวงเทศาภิบาล^{๖๖} ทมณฑลนครไชยศรีแลมณฑลราชบุรี ให้ตรวจทำบัญชีที่ ๒ ฝั่ง

คลองน้ำเป็นของผู้ใด ๆ บ้าง และที่แห่งใดได้ทำอยู่หรือทอดทิ้งมานานเท่าใด เพื่อจะได้ประกาศแก่เจ้าของที่ให้ทราบเสียก่อน แล้วจึงจัดการที่จะคืนต่อไป

ได้จดพักที่ทำเนียบตำบลโคกไผ่ซึ่งมณฑลราชบุรีมาทำรับ พระเทพราชแสนยา ข้าหลวงมหาดไทย พระจินตารักษ์ข้าหลวงคลังมาคอยรับอยู่ที่ ได้ถามกำนันผู้ใหญ่บ้านถึงความสุขสำราญแลความเดือดร้อนที่พึงมีอยู่ในเวลานี้ ได้ความว่าโจรผู้ร้ายสงบ มีความสุขสำราญดี ความเดือดร้อนมีอยู่แต่เรื่องเก็บอากรสมปักศรอากรค่าน้ำ แลเรื่องผลประโยชน์ของกำนันผู้ใหญ่บ้านในเรื่องเก็บอากรสมปักศรนั้น พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านร้องทุกข์ว่า เจ้าพนักงานหาวัดแต่หลังร้องซึ่งเป็นที่ปลูกพรรณไม้ ไม่วัดออกไปจนไหล่ร้องทั้ง ๒ บ้าง ซึ่งไม่ได้ปลูกอันใด รวมคิดเป็นเนื้อที่เก็บสมปักศรด้วย ราษฎรเสียเปรียบเป็นความเดือดร้อนอยู่แล้วในท้องร้องปลูกข้าว พวกเสนาธิการวัดเก็บเป็นเน่อนาอีกส่วนหนึ่ง เป็นความลำบากเดือดร้อนอยู่ดังนี้ การเรื่องนั้นจำได้อยู่แต่ก่อนเคยเกิดความถึงฉวยฎีกา ดูเหมือนได้ปลุกษาในที่ประชุมเสนาบดี ใจความคือเดิมอากรสมปักศรทำเป็นผู้ขาด นายอากรสมปักศรารวัดที่เป็นการเหมือนกับราษฎรตกลงกันเท่านั้น ๆ ไร่ ไม่ได้คิดถึงหลังร้องไหล่ร้อง หรือท้องร้องครนอยู่มาในปีใดปีหนึ่ง ข้าหลวงเสนาว่าพวกชาวไร่เหล่านั้นปลูกข้าวในท้องร้อง ควรารวัดท้องร้องเหล่านั้นเป็นที่นา เหตุว่าไม่เกี่ยวกับสิ่งสมปักศร บ้างราษฎรไม่ยอมจึงถึงฉวยฎีกาพิเคราะห์ดูเห็นว่าเรื่องนั้นไม่เป็นการยากอันใด เพราะสมปักศรก็เก็บไร่ละสลึงเฟื้อง ค่าน้ำก็เก็บไร่ละสลึงเฟื้อง ทั้งซึ่งปลูกข้าวแลปลูกของสมปักศรก็ได้เข้าในที่เดียวกัน ถ้าเจ้าของหนึ่งมีไร่หนึ่งทำเป็นท้องร้องปลูกข้าวครึ่งหนึ่ง ทำเป็นหลังร้องปลูกของสมปักศรครึ่งหนึ่งก็ต้องเสียอากรอย่างละเฟื้อง ๒ ไพรวมเป็นไร่ละสลึงเฟื้อง เหมือนกับทำนาหรือทำสมปักศรทั้งไร่ไม่ผิดอันใดกัน ความเดือดร้อนทุกวันนี้อยู่ที่ผู้เก็บเป็น ๒ พันงานเก็บบละ ๒ ครั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรต้องได้รับความลำบากต่าง ๆ ในกระบวนทำบัญชีจะต้องไปเสียเงินเป็นปีละ ๒ หนเท่านั้น ทางที่จะแก้ไขให้ดีกว่าเสียในพนักงานเดียว เพราะทุกวันนี้การเก็บสมปักศรแลค่าน้ำรวมอยู่ในรัฐบาลทำทางสน ควรให้พนักงานสมปักศรเก็บแต่พนักงานเดียวเก็บบละครั้งเดียว รางวัดรวมทงทนาทคนเก็บไร่ละสลึงเฟื้องรวด ก็จะสนความ

ลำบากเดือดร้อนทั้งปวง แต่ที่จะคิดทอนให้ร่องออกอย่างคำร้องนั้น เห็นว่าไม่จำเป็น ได้ชี้แจงความเห็นทั้งแก่พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านก็เห็นชอบด้วยโดยมาก

ในเรื่องอาการค่านานรื่องเดือดร้อนในเรื่องพิกัดเก็บเครื่องมือลอบเป็นต้น อย่างเดียวกับที่ปรากฏในมณฑลกรุงเก่าแต่ก่อน ในเรื่องนี้ได้พิจารณาห์มาตั้งแต่ในแขวงกรุงเก่า คิดเห็นว่าถ้าเลิกเรื่องเก็บเครื่องมือย่อยเสียทีเดียว คงเก็บแต่เครื่องมือใหญ่ ๆ ตั้งแต่ซิ่นแลแห วนขึ้นไป ดูเหมือนเรื่องค่านาจะเรียบร้อยขึ้นมาก เพราะเก็บเครื่องมือย่อยเก็บยากด้วยราษฎรมักจะรู้สึกเดือดร้อนด้วย ถ้าแก้ไขเป็นเช่นนั้น ในมณฑลกรุงเก่าเข้าใจว่าเงินอาการค่านาจะตกลงแต่เพียง ๒๐๐๐ บาท มณฑลอื่น ๆ คงจะน้อยกว่านั้น แต่การเรื่องนี่ยังไม่แน่ใจ จะต้องเอาไว้หารือในเวลาประชุมเทศาภิบาลขึ้น ความเดือดร้อนในเรื่องอาการค่านาที่กำนันผู้ใหญ่บ้านร้องยังมีอีกอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องพิกัดเก็บปากบ่อ ว่าบางที่เงินอาการมากกว่าที่ขายบ่อโต ความชอบเจ้าพระยาสุรพันธ์ว่าเป็นความจริง ด้วยบ่อทางนั้นบางบ่อก็ได้ผลประโยชน์มาก บางบ่อก็ไม่ได้ผลประโยชน์ ไม่เป็นใหญ่ด้วยขนาดบ่อ แต่เรื่องนี่ยังไม่เห็นทางที่จะแก้ไข จึงขอให้เจ้าพระยาสุรพันธ์นำข้อความไปหารือในที่ประชุมเทศาภิบาล

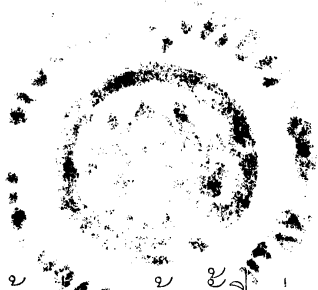
ความเดือดร้อนของกำนันผู้ใหญ่บ้านด้วยเรื่องผลประโยชน์นี้ ว่าต้องทำราชการต่างๆ คือด้วยเรื่องเก็บภาษีอากรเป็นต้น ไม่ใคร่จะมีเวลาทำมาหากินจึงเป็นความเดือดร้อน ได้ถามถึงผลประโยชน์ที่พระราชทานเป็นส่วนลดในการเก็บภาษีอากร พวกกำนันว่ายังไม่ได้รับถามข้าหลวงก็ได้ความจริง เพราะความเข้าใจยังเป็นอย่างเก่า กล่าวคือจะต้องเก็บเงินให้เสร็จสิ้นจนไม่ติดค้างแล้วจึงจะแจกส่วนลด ความเข้าใจอย่างนี้เป็นความเข้าใจผิดแท้ด้วยการที่จะแจกส่วนลดต่อเมื่อเก็บแล้วเสร็จสิ้น แม้จะเป็นข้อบังคับโดยมุ่งหมายจะให้ผลมีตามที่เคยเห็นมาแต่ก่อนกำนันมักจะไม่มีใครได้เสียโดยมาก เหตุว่าน้อยปีที่จะแล้วเสร็จได้ทีเดียว คงอยู่ในติดค้างบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ทุกปี ทุกวันกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นกำลังสำคัญของราชการตามหัวเมือง ควรจะต้องทำนุบำรุงโดยอย่างที่สุดที่จะทำได้ เรื่องส่วนลดภาษีอากรเป็นผลประโยชน์ทางเดียวที่กำนันจะได้ ควรจะต้องให้ได้จริงๆ อย่าให้ติดขัดจึงจะเป็นการทำนุบำรุงน้ำใจให้ทำราชการ แลการที่จะให้หนักไม่ยากอันใดด้วยมีในงบประมาณอนุญาตของกระทรวง

พระคลังอยู่แล้ว ถ้าเก็บเงินได้เท่าใดเมื่อใดควรจะหักไปบ้าง ในขณะนั้นโดยทันที
จึงจะเป็นการบำรุงน้ำใจให้กำนันเป็นธุระในการเรื่องภาษีอากร ได้ขอต่อเจ้าพระยาสุรพันธ์
ให้การเป็นไปดังว่าแจ้งได้ ในเรื่องส่วนลดนี้เจ้าพระยาสุรพันธ์แลพระยามรินทฤไชยได้หา
รื้ออย่างหนึ่งว่า บางตำบลกำนันใช้ให้ผู้ใหญ่บ้านตรวจเก็บภาษีหนึ่ง กำนันเป็นแต่เก็บภาษี
เช่นนี้จะควรให้ส่วนลดต่อกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านด้วยประการใด ได้ชี้แจงว่าการเก็บภาษีเป็น
หน้าที่ของกำนัน จึงได้วางไว้ในข้อบังคับว่าให้กำนันได้ส่วนลด ถ้าหากว่า กำนันไปให้
ผู้ใหญ่บ้านช่วยทำคงว่าสมควรแบ่งผลประโยชน์นั้นเฉลี่ยให้แก่ผู้ใหญ่บ้านด้วย

ออกจากโคกไผ่มาแวะตรวจการอำเภอตัวนอก ซึ่งตั้งว่าการอยู่ที่ปากคลองแพงพวย
พระแสนท้องฟ้าเป็นนายอำเภอ ได้ถามไถ่ความว่าการโจรผู้ร้ายเรียบบ่อย มีแต่ลักโคกระบือ
และย่องเบาบ้างห่าง ๆ แต่การอื่น ๆ ในหน้าที่อำเภอตรวจไม่ได้ความ เพราะภาษีแลแบบ
แผนต่าง ๆ ไม่ได้ทำหรือทำไม่ถูกแทบทั้งนั้น ออกจากที่ว่าการอำเภอขึ้นไปถึงเมืองราชบุรี
เวลาบ่าย ๓ โมงเศษจอดพักที่หน้าจวนเทศาภิบาล

ที่เมืองราชบุรีเวลานี้กำลังหนาวมากทั่วตลิ่งทุก ๆ แห่ง แม้ในลานจวนเทศาภิบาล
น้ำท่วมประมาณศอกหนึ่ง จะไปไหนต้องลงเรือเล็ก ๆ ให้คนจูงหรือพายไปตามที่น้ำล้นแลตื้น
บางแห่งก็ถึงต้องเดินท่องน้ำไป, ในเวลาเย็นวันนี้ได้ไปดูที่ตลาด ๆ น้าเมืองราชบุรีเดิมติด
ตลาดแลโรงบ่อนในที่ดินของพระสุธรรมโมไตร ไม่ได้ประโยชน์อันใดแก่รัฐบาล ครั้นเจ้า
พระยาสุรพันธ์มาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อเสด็จประพาสเมืองราชบุรีในศก ๑๑๔ เสด็จ
กลับแล้ว เจ้าพระยาสุรพันธ์รอไม่ทำพลับพลาหลุมดินมาสร้างโรงบ่อนแลร้านตลาดในที่
หลวงเหนือตลาดพระสุธรรมโมไตร ให้บ่อนมาติดที่นั่นตั้งแต่ศก ๑๑๕ ตลาดก็ตามมาด้วยมาก
เก็บค่าเช่าได้ปีหนึ่ง ๓๐ ช่งเศษ ครั้นเมื่อศก ๑๑๖ พระสุธรรมโมไตรยอมขายที่ตลาดแก่รัฐบาล
เป็นเงิน ๑๒๐ ช่ง บัดนี้ตลาดเมืองราชบุรีเป็นของหลวงตลอดทั้ง ๒ ตอน เก็บค่าเช่าเรือนโรง
แลตลาดแลค่าท่าเรือจ้างในศก ๑๑๖ เป็นเงิน ๓๔๐๐ บาท พิจารณาที่ตลาดในเมืองราชบุรี
บริบูรณ์เกินกว่าเห็นเมื่อครั้งตามเสด็จมาในศก ๑๑๔ ดึกแล้วที่สมเด็จพระเจ้าพระยาสร้าง
ซึ่งเป็นตึกร้างหาคนอยู่ไม่ได้มานาน บัดนี้คนอยู่เต็มแทบทุกห้อง แต่ตลาดนี่ยังจะต้องจัด

การแก้ไขต่อไปข้างนี้ ^๕ คุ้มตั้งบ้านเมืองอยู่ตลอดหาสง่างามอันใดมิได้ แลเป็นโรงจากเครื่องผูกโดยมาก แต่ทำใหม่ถ้าจะทำเป็นตึกหรือเป็นเครื่องไม้จริงทั้งสน ^๕ จะต้องลงทุนสัก ๓๐๐ ชั่ง คงจะเก็บค่าเช่าได้ถึงเดือนละ ๔๐๐ บาท ถ้าทำได้เช่นนั้นเมืองราชบุรีจะงามเป็นสง่าผ่าเผยขึ้นมาก

ด้านภาษีในเมืองราชบุรี ^๕ เจ้าพระยาสุรพันธ์ได้สั่งให้เลิกหมดแล้ว ยังคงไว้แต่ที่เมืองราชบุรีตำบลเดียว ได้เรียกบาญชีมาตรวจดู ได้ความว่าในศก ๑๑๖ ด้านภาษีในเมืองราชบุรีทั่วไปเก็บเงินได้ ๑๔๘๖๙๖ บาท ๕๐ อัฐ ในศก ๑๑๗ นี้ได้มีประกาศแลท้องตราโปรดเกล้าฯ ให้เลิกเก็บภาษีสิ่งของ ๓๐ อย่าง ในสิ่งของ ๓๐ อย่างนั้นไม่ปรากฏ ที่ด้านเมืองราชบุรีได้เคยเก็บ ๖ อย่าง คือ ^๕ ขผึ้ง ^๕ ไหม ^๕ นามันพร้าว, ปอ, หอย, หนั่ง, เหลืออีก ๒๔ อย่างที่เลิกเก็บภาษีนั้น เอาจำนวนที่ได้เก็บในศก ๑๑๖ มาเทียบเงินจะขาดไป ๔๖๔๐๐ บาทเศษ ที่เป็นสิ่งสำคัญเงินมาก คือ พริกแห้ง หอมแห้ง ๒๔ อย่างนั้นเงินตกกว่า ๓๐๗๐๐ บาท ยังมันอีกอย่างหนึ่งเงินตก ๕๐๐๐ บาทกว่า ถัวเงินตก ๕๕๐๐ บาทกว่า

ภาษีซึ่งยังคงเรียกที่ด้านต่อไปยังมีอยู่ ๒๑ อย่าง เทียบตามเงินที่เก็บได้ในศก ๑๑๖ รวมเป็นเงิน ๑๑๒๖๒๑ บาท ที่เป็นสิ่งสำคัญเงินมากนั้น คือ ยาสูบเป็นเงิน ๖๐๐๔๑ บาท ปูนขาวปูนแดง ๗๑๕๑ บาท ไม้ไผ่แลไม้กระยาเลยต่างๆ เป็นเงิน ๓๗๖๗๔ บาท นอกจากนั้นเป็นแต่สิ่งละเล็กละน้อยไม่สู้มากนัก เรื่องภาษีไม่เห็นเป็นอันจำเป็นต้องเก็บที่ด้านไม่มีท่าจะแก้ไข เป็นแต่จะต้องเลือกที่จะตั้งด้านที่ใดจะดี อยู่ในจะต้องรอฟังพวกพนักงานกรมป่าไม้นอกจากไม้ต่างๆ ภาษีปูนเก็บตามเตาได้ง่าย แต่ภาษียาสูบนั้นเห็นจะต้องจัดให้อำเภอเก็บตามเจ้าของผู้ขายยา แต่เวลานั้นอำเภอยังทำไม่ได้โดยแท้ เพราะเหตุฉะนั้นด้านภาษีที่เมืองราชบุรีจะต้องคงไว้ก่อนไปคิดเลิกเอาในศก ๑๑๘

วันที่ ๑๙ สิงหาคม เวลาเข้าไปตรวจที่ว่าการมณฑล เจ้าพระยาสุรพันธ์แจ้งว่าตึกใหญ่ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลพักชำระตุ้มมาก จะต้องขอจัดการซ่อมแซมทั่วไปในศก ๑๑๘ ตึกหลังนั้นชำระตุ้มแต่เดิม เมื่อจัดการเทศาภิบาลเป็นแต่ปะเปียวยา คือ มุงหลังคาจากพอกันรว ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลอาศัยรมมาได้ ๓ ปี ถึงเวลาควรจะต้องซ่อมอยู่แล้ว แลตึกในบริเวณนั้นชำระตุ้ม

ชุดโขนทั่วไป ไม่ใช่แต่หลังที่ข้าหลวงอาไศรย แต่การซ่อมแซมคงจะต้องใช้เงินกว่า ๑๐๐ ชั่ง
 ออฟฟิศว่าการมณฑลคุณก็พอใช้ คือใช้คนน้อยแต่การทำบาญหน้าบาญหลังสักก็คิดว่าพอใช้
 ไม่ยุ่งเหยิง ดูที่ว่าการมณฑลแล้วมาดูที่จัดการเก็บเงินค่านา การเก็บเงินค่านาเมืองราชบุรี
 ยังจัดเป็นอย่างดี กล่าวคือจัดพนักงานเก็บเป็นกองเดียวและขึ้นต่ออำนาจเข้ามาเสียค่านา
 ถึงเมือง ยังไม่ได้มอบการไปให้นายอำเภอเก็บเป็นอำเภอ ๆ อย่างมณฑลกรุงเก่าแลนครไชยศรี
 เพราะการอำเภอยังจัดไม่เรียบร้อยเหมือนมณฑลเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้เงินค่านาในศก ๑๑๕
 จึงยังค้าง ได้ความว่าเพราะนายอำเภอไม่ขึ้นต่ออำนาจเข้ามาเสียค่านาให้สิ้นเชิง ได้
 แนะนำให้มอบใบเสร็จให้นายอำเภอออกไปเก็บเงินที่ยังค้างทุก ๆ อำเภอแลกำหนดวันให้แล้ว
 เสร็จ ถ้าอำเภอใดทำไม่แล้วในกำหนดให้เอาตัวนายอำเภอขังไว้กว่าจะได้เงินเสร็จทุกอำเภอ
 ถ้าหากว่าพระยามรินทร์จัดการไม่สำเร็จ ให้ปรับพระยามรินทร์ด้วยอีกคนหนึ่ง

นอกจาก ที่ว่า การมณฑลไปตรวจที่โรง ทหาร ดูจัดการ รักษา หมตจก เรียบร้อยดี
 ฟังข่าวได้ความว่าตั้งแต่นายขุนออกไปเป็นผู้บังคับการ การทหารอยู่ข้างจะเรียบร้อยขึ้นกว่า
 แต่ก่อน นอกจากโรงทหารไปตรวจตรา ๆ เมืองราชบุรี เห็นสะอาดแลเรียบร้อยพอใช้ได้
 กว่าตราเมืองนครไชยศรี ต้องการแต่ทำปูนขาวให้หมตจกขึ้น กับสอนคนในท้องจงจำ
 อย่าให้เสียยศกันอย่างเดียววันก็จะพอแก่การ เรื่องคนโทษยึดยึดเกิดแต่เรื่องคุกกรุงเทพ ฯ
 ไม่รับ อย่างเดียวกับเมืองนครไชยศรี จำนวนนักโทษมีอยู่ในตราเมืองราชบุรีเวลานี้
 ที่ต้องเวรจำตัดสิ้นแล้วชาย ๕๑ คน ในระหว่างพิจารณา ๓๒ คน รวมนักโทษ ๘๓ คน
 จำขังไว้ห้องหนึ่งซึ่งว่าเป็นห้องทึบมืด อีกห้องหนึ่งไว้นักโทษซึ่งต้องคุมขังในระหว่าง
 พิจารณาบ้างความแพ่งบ้างนักโทษ ๓๗ คน อีกห้องหนึ่งขังนักโทษหญิงมีนักโทษ ๕ คน รวม
 มีนักโทษชาย ๑๒๐ หญิง ๕ คน รวม ๑๒๕ คน ได้ถามตัวนักโทษถึงการบังคับบัญชาโดยดู
 นักโทษร้องว่าได้รับพระราชทานข้าหลวงไม่ทั่วกันแลได้รับพระราชทานไม้ไคร้พออิม ทั้ง ไม่
 มีกับข้าวด้วย ได้สนทนได้ความว่าจ่ายอาหารเลี้ยงแต่นักโทษซึ่งไม่มีญาติมาส่ง แลจ่ายแต่ข้า
 เปลาคนหนึ่งมอดะขามหนึ่ง เห็นว่ายังไม่ถูกต้องตามข้อบังคับ จึงได้ส่งแดนไปให้เลี้ยง
 นักโทษด้วยข้าหลวงทั่วทุกคนแล ให้มีกับข้าวด้วยสิ่งหนึ่ง ข้อที่นักโทษร้องว่ากินไม่อิ่ม

ได้เรียกขานที่ดวงมาตรวจดู ๆ ขนาดขามก็ไม่ได้เล็กนัก แต่ข่อนก็สำคัญอันใดด้วยเลยง
นักโทษมาก คนโทษคนใดกินจุกว่าขามก็จ่ายเพิ่มเติมให้ได้ไม่ยาก จึงได้สั่งให้จ่ายเข้าให้
พอคนโทษกินอิ่มต่อไป อย่าให้ถือเอาการที่ดวงเป็นประมาณ นอกจากนั้นคำที่นักโทษร้องทุกข์
ก็ไม่ได้ว่าตัวไม่ผิดเป็นต้น ซึ่งเป็นอาจินไตยมิควรที่จะคำนึง เพราะข้าหลวงพิเศษได้ออกมา
ตัดสินเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง

ตรวจนักโทษแล้วมาตรวจที่ออฟฟิศตรงหมื่นไพร่เป็นพ้อมรงค์ การออฟฟิศยังจัด
ไม่เป็นแบบแผนเรียบร้อย เพราะเรื่องตรงนั้นเป็นการใหม่ยังขัดข้องอยู่ด้วยเงินแลอื่น ๆ ยังไม่
ได้พบที่ใดที่ได้จัดเรียบร้อย เพราะเหตุนี้มันต้องยุติว่าตรงเมืองราชบุรี นั้นเอาเป็นที่พอใจ

ออกจากตรงมาตรวจที่ว่าการเมือง คือ ตึกที่สมเด็จพระยาสร้างไว้เป็นศาลากลาง
เดี๋ยวนี้จัดเป็นศาลอยู่ชั้นล่าง ออฟฟิศว่าการเมืองอยู่ชั้นบน บัดนี้หมดจดทั้ง ๒ ชั้น การ
ศาลยังเป็นวิธีอย่างเก่า คือ มีทั้งผู้พิพากษาแลตุลาการ ข้าหลวงพิเศษยังไม่ได้จัดการแก้ไข
อย่างใด เพราะยังอยู่ในระหว่างเวลาถึงความเก่า แต่ความคั่งก็ไม่มากมายนัก เข้าใจว่า
ไม่เกินกว่า ๓๐๐ เรื่อง เป็นความแพ่งโดยมาก แลความที่เกิดขึ้นทุกวันนั้นทราบว่าเป็นความ
แพ่งโดยมาก ความอาญาน้อย ที่ว่าการเมืองจัดหมดจดเรียบร้อยพอใช้ แต่ยังมีพนักงานคลัง
เมืองซึ่งเห็นไม่จำเป็นจะต้องมี เพราะเหตุที่คลังมณฑลอยู่เมืองเดียวกัน จึงได้สั่งให้คิดเลิก
คลังเมืองเสียอย่างเดียวกับที่เลิกแล้วในเมืองกรุงเก่า เมืองสงขลา แลเมืองชุมพร ถึงที่ว่า
การเมืองในเมืองราชบุรีนั้นควรย้ายไปอยู่ในบริเวณเดียวกับที่ว่าการมณฑล การที่พูดจาสั่ง
เสียจะได้ง่ายสะดวกไม่ต้องมีจดบัตรจดหมายอันใดต่อกัน แต่ในเวลานี้ตึกที่ว่าการมณฑลชำรุด
จะต้องรื้อเอาไว้ ต่อเมื่อซ่อมแซมให้ดีขึ้นแล้วจึงจะย้ายไปได้ บัญชีสมัยโนครวัเมืองราชบุรี
ได้ทำแล้วเป็นใช้ได้เมืองหนึ่งมีจำนวนอำเภอ ๔ อำเภอ กำนัน ๑๔๔ ผู้ใหญ่บ้าน ๑๓๒๔
สารวัตร ๒๗๘ หลังคาเรือน ๒๘๑๕ พลเมือง ๑๒๘๗๖๙ มีม้า ๔๖๐ โค ๙๖๓๙๖
กระบือ ๓๓๑๕ เกวียน ๒๘๘๓๗ เรือ ๑๕๓๓๓ ปี ๔๕๙๘ ดูที่ว่าการเมืองแล้วไปดูที่
โรงทหารสร้างใหม่ ซึ่งกระทรวงกระลาโหมคิดจะย้ายลงมาตั้งริมหน้าข้างใต้ แต่โรงทหาร
ปลูกยังไม่แล้ว โรงทหารใหม่ปลูกด้วยไม้มาจากตามแบบ กระทรวงกระลาโหมให้ออกมา

ทำให้เหมือนกันกับที่กรุงเก่า แต่ที่นี้ใช้แรงคนโทษทำ พนักงานโยธาสำหรับเมืองเปนนายงาน แต่จะเปนนด้วยเหตุอย่างใดไม่ทราบ ทำให้ดีใช้ตัวไม้เล็กแบบบาง เห็นจะไม่ถาวรไปได้มากนัก

เวลาบ่าย ๓ โมง ออกเรือจากที่ว่าการมณฑล ขึ้นไปเข้าคลองบางสองร้อยออกทุ่งแขวงไปจอดอยู่ที่แพซึ่งข้าหลวงได้จัดไว้รับ เพิ่งเคยมาเห็นทุ่งแขวงในระตูนาคราวนี้ พอแลเห็นก็ทำยอมโดยทันทีว่าบรรดาทุ่งที่จะเที่ยวเล่นในระตูนาจะเป็นทุ่งหนึ่งทุ่งใดในกรุงเก่าก็ดี ทุ่งพรหมมาสเมืองลพบุรีก็ดี แม้ที่สุดถึงบรรพตเมืองนครสวรรค์ก็ดี บรรดาที่ได้เคยไปเห็นแล้วไม่มีแห่งใดจะสู้ทุ่งแขวงเลย ด้วยเป็นทุ่งกว้างน้ำลึกแลมีเขาอยู่ใกล้ ๆ จะเล่นเรือเล็กพายไปเท่าใดก็ไม่มีที่สุด โดยจะมีเรือใบเล็ก ๆ มาแล่นเล่นก็ได้ กระบวนที่จะเที่ยวทุ่งเก็บกระจับแลสายบัวอย่างทุ่งกรุงเก่าก็ได้ หรือจะเอาเรือแฉะจอดเข้าที่ดอนบนไร่น้อยหน้าก็ได้ จะเดินเลยไปเที่ยวถึงเขาก็ก็นั่นแหละ เพราะอย่างนี้ใคร ๆ มาจึงได้กลับไปชมว่าสนุกนัก แต่ทุ่งนี้มาเที่ยวได้แต่ในระหว่างแรมเดือนเก้าจนกลางเดือนสิบ ถ้าช้ากว่านั้นน้ำลดเสีย เพราะแม่น้ำราชบุรีน้ำลดก่อนลำน้ำเจ้าพระยา ในเวลานั้นน้ำลดลงกว่าครึ่งแล้ว แต่เข้าในเมืองราชบุรีปั่นงามดี น้ำท่วมเสียไปไม่มากนัก

วันที่ ๒๐ สิงหาคม เวลาเช้าใช้เรือสทิมลอนลงไปในทุ่งแขวงจนถึงหลังบ้านธรรมเสน เพื่อจะดูที่ว่าการอำเภอตัววันตักซึ่งตั้งอยู่ที่โคกกระต่าย พระรามบริรักษ์เป็นนายอำเภอ การในอำเภอนักเป็นทำนองเดียวกับอำเภอพระแสนท้องฟ้าไม่มีอันใดที่จะต้องพรรณายืดยาว แต่ที่ว่าการอำเภอนั้นตั้งอยู่ริมค่ายเก่าซึ่งว่าเป็นค่ายใหญ่ยังมีเชิงเนินแลสระปรากฏอยู่ ค่ายโคกกระต่ายนั้นสอบในพงษาวดารได้ความว่าเป็นค่ายหลวงครั้งขุนหลวงตากออก มาตั้งล้อมพม่า ค่ายบางแก้วแลเขาชะงุ้มซึ่งอยู่ต่อไปไม่ห่างนัก เวลาบ่ายลงเรือไปดูถ้ำเขาห้วยตะแคงซึ่งอยู่ข้างด้านเหนือแขวง ถ้ำนี้เป็นถ้ำอยู่ติดกับแผ่นดิน น้ำนั้นท่วมพนธาสักสองศอกคืบ พายเรือเข้าไปในถ้ำได้ลึก ออกจากถ้ำเลยไปจอดที่บ้านห้วยตะแคง ซึ่งเป็นท่าเรือมารับเส้า ได้ถามถึงการทำมาหากินได้ความว่า พวกที่อยู่ในบริเวณแขวงนี้ทำมาหากินหลายอย่าง คือทำนาเป็นพน แลทำไร่เล็กน้อยด้วย เวลาสิ้นการนาต่อยหินขายไปเผาปูน การทำหินในเวลานั้น

ราคาขึ้น มีคนทำมากทำไม่ทันขาย เพราะมีคนมาต่งเตาเผาปูนมากขึ้น สังเกตดูตามลำน้ำมีเตาเผาปูนมากกว่าเมื่อมาเห็นในคราวตามเสด็จสักเท่าหนึ่ง แต่พวกราษฎร บ่นว่าหินปูนนี้ขายต่อຍากกว่าแต่ก่อน เพราะก้อนศิลาที่กระจัดกระจายทำได้ง่ายต่อຍเสียหมดแล้ว ต้องหาอีกแลส่งขึ้นไป คนหนึ่งทำไม้ไคร้จะได้มากเหมือนแต่ก่อน พวกราษฎรไม่สรอออกไปตั้งระเบิดในการทำถาวรวัตถุ เมื่อวันไปถึงเขาสูงได้ย็นเสียงหลายตุม แต่ถามพวกกรรมการว่าได้ศิลาไม้ไคร้มากกว่าที่ทำด้วยมือ เพราะลูกจ้างที่จะเจาะศิลาเกยจรั้นเจาะรู้ไม่ลึก จึงระเบิดศิลาออกไม่มาก แต่ความข้อนจริงเท็จนั้นโดยอยู่แก่ผู้กล่าว เพราะไม่ได้ไปดูด้วยตนเอง ในเวลารว่างนาคนแฉนหากินอีกอย่างหนึ่ง คือตัดไม้ขาย ลักษณะที่ตัดนั้นใครมีเกวียนก็พาออกไปที่ป่าข้างทางที่เสด็จจอมบึงเลือกไม้ไผ่ไม้มรวหรือไม้เหียงแลไม้อย่างอื่น ๆ ที่จะใช้เป็นเสาได้ ตัดบันทุกเกวียนมาเสائبันทุกได้เล่มละ ต้น ถ้าเป็นไม้มรวชนิดที่ขายทำไม้ปะบันทุกได้เล่มละ ๕๐ ลำ ไม้เสائبันทุกมาถึงบ้านต้องมาตากเปลือกเกลือก น้ำาพวกเรือขนมารับถึงห้วยตะแคง น้ำาแล้งเจ้าของต้องเข้ญลงไปถึงแม่น้ำใหญ่ ขายราคาเสาดันละ ๒ สลึงเฟื้อง คิดดู ๒ คน มีเกวียนเล่ม ๑ โค ๒ ตัวลงแรง ๒ วัน หาได้อยู่ใน ๙ สลึงดูก็อยู่ แต่หากว่าจะมีผู้ขออนุญาตมาต่งทำไม้เสาแลไม้กระยาเลยทางนี้ จะจ้างชาวบ้านที่ชำนาญการตัดไม้ในที่เหล่านี้เป็นลูกจ้าง เห็นจะไม่ได้ด้วยคนเหล่านี้เป็นคนหากินหลายอย่าง และได้ประโยชน์พอกำลัง จะไม่มีใครทั้งไร่นามารับจ้างทำไม้แต่อย่างเดียว

วันที่ ๒๑ สิงหาคม เวลาเข้าออกเรือจากทุ่งเขาสูงมาแวะที่วัดบาตหลวงบางนกแขวก ด้วยเมื่อขาผ่านไปแกตกแต่งธงเทียรวับแฉนแรง จึงได้บอกไว้ว่าขากลับจะมาแวะ ท่านบาตหลวงทั้งหลายบรรดาอยู่ท่นพร้อมกันมารับทั้ง ๕ รูป และมีแต่วางสานุศิษย์มาประโคมรับด้วยขึ้นไปนั่งสนทนาเป็นสุนทรกะถาที่กุฎีเป็นการเรียบร้อย ได้ความว่าบาตหลวงที่ตั้งอยู่ตำบลนี้แยกกันเป็น ๒ คณะ คือพวกพนักงานสั่งสอนในการวัดคณะหนึ่ง ๓ รูป พนักงานสั่งสอนในการวิทยาลัย ๒ รูป ที่วิทยาลัยสอนวิชาชั้นสูงของพวกบาตหลวง คือภาษาละตินแลวิชาอย่างอื่น ๆ เพื่อจะให้นักเรียนชาวเมืองนบวชเป็นบาตหลวง มีนักเรียนอยู่เพียง ๔๐ คน กว่า

กินอยู่ของบาทหลวงเสร็จ แต่การที่บวชเป็นบาทหลวงนั้นนาน ๆ จึงจะมีที่ศรัทธาถึงบวชสักคน ๑ คนที่บวชต้องเรียนอยู่ถึง ๑๖ ปี จึงจะมีความรู้พอบวชได้ คนที่ไม่บวชก็ออกจากโรงเรียนไปทำมาหากินด้วยประการต่าง ๆ ที่ไปอยู่กรรมโหรเลขก็มี ได้ความจากบาทหลวงดังนี้ นักสงฆ์ว่าโรงเรียนนี้สอนคนเพื่อเตรียมในการบวช วิชาที่สอนก็เป็นวิชาฝ่ายข้างอาราม คือ ภาษาละตินและเทโอโลยีเป็นต้น คนที่ไม่บวชรู้วิชาเหล่านี้ไปจะมีประโยชน์อะไร ได้ถามบาทหลวงว่าจัดการสอนเป็น ๒ แผนก แต่แผนกใดสอนอย่างใดบ้าง ถามไม่ได้ความ และจะไปดูที่โรงเรียนก็ได้ด้วยเป็นวันอาทิตย์และนำท่วมด้วย แต่ก็นึกอยากรู้จึงได้ขอให้บาทหลวงเขียนโปรแกรมของโรงเรียนเขมินารีนส่งมาให้ทราบในภายหน้า สนทนากับบาทหลวงประมาณ ๒๐ นาที กลับลงเรือใช้จักรไปยังเมืองสมุทสงคราม

รวบรวมเนื้อเห็นในการที่ตรวจเมืองราชบุรีคราวนี้ จะต้องข้แจ้งในส่วนมณฑลก่อน การมณฑลจัดว่าเป็นอันเสมออยู่ มณฑลนครราชสีมา ทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระเทพราชแสนยาเป็นข้าหลวงมหาดไทย พระจินดารักษ์เป็นข้าหลวงคลัง ในเวลานั้นมณฑลราชบุรีโจรผู้ร้ายชุกชุมร้ายแรงเหลือประมาณ การเทศามีข้อสำคัญแต่เรื่องปราบปรามโจรผู้ร้าย พระเทพราชได้เป็นกำลังของเจ้าพระยาสุรพันธ์ ปราบปรามโจรผู้ร้ายจนสงบเงียบเรียบร้อยได้ตลอดมาจนทุกวันนี้ แต่พระเทพราชเป็นคนอายุมาก ในชั้นแรกเพราะการคลังยังไม่สู้มีอะไรทำได้เอาไสรยแรงพระจินดารักษ์เป็นผู้ช่วยในการมหาดไทยเป็น กำลังของเจ้าพระยาสุรพันธ์ ตลอดมา ครั้นการการคลังเพิ่มเติมมากขึ้น พระจินดารักษ์ก็จำเป็นต้องห่างจากการออฟฟิศมหาดไทยไปทุกที่ไม่มีตัวผู้ใดที่จะแทนให้พอแก่การ ๆ ออฟฟิศในชั้นนี้เพิ่มเติมแบบแผนในลักษณะปกครองแลตรวจการมากขึ้น กำลังเครื่องมือไม่มีพอแก่การโดยเหตุที่ได้ว่ามานี้ การมณฑลจึงเดินช้าล่าเลยกว่ามณฑลอื่น ๆ หลายมณฑล เมื่อก่อนไปตรวจราชการได้ตกลงว่าจะถอนพระจินดารักษ์ไปว่าราชการนครไชยศรี ครั้นออกไปเห็นการที่มณฑลราชบุรีเป็นอย่างกล่าวนมาแล้ว เมื่อตริตรองดูถึงการที่จะแก้ไขเห็นว่าถ้าจะย้ายพระจินดารักษ์ไปในเวลานั้น นานที่เจ้าพระยาสุรพันธ์จะได้ความเดือดร้อนมาก ส่วนพระเทพราชแสนยานั้นตัวก็ร้องอยู่ว่าแก่ชรา แต่เจ้าพระยาสุรพันธ์ไม่ยอมปล่อย การเป็นเช่นนี้จึงเห็นว่าน่าที่จะต้องยกพระเทพราชแสนยาขึ้น

เป็นตำแหน่งพิเศษเสมออย่างผู้ช่วยข้าหลวงเทศาภิบาล ย้ายพระจินตารักษ์มาเป็นข้าหลวง
มหาดไทย แต่จะต้องเพิ่มเติมเงินเดือนขึ้นอีกสักชั้น ๑ ให้เท่าอัตราผู้ว่าราชการเมือง ขอ
คนกระทรวงพระคลังมาเป็นข้าหลวงคลังแทนพระจินตารักษ์ ทำการให้เต็มมือทั้ง ๒ พนักงาน
การจึงจะเดินเร็วขึ้นได้ ส่วนเมืองนครไชยศรีนั้น หลวงบรมบาทเห็นจะพอแก่การพอไว้ใจ
ให้รักษาเมืองได้ จัดการอย่างนี้เห็นว่าพอจะพุงการมณฑลขึ้นให้เดินไปได้ ได้ชี้แจงความ
เห็นแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ทิพย์เห็นชอบด้วย และมีความยินดีที่จะไม่ถอนพระจินตารักษ์ไปเสีย
นั้นเป็นอย่างยิ่ง

ในส่วนราชการเมืองราชบุรีนั้นจะต้องชี้แจงในสิ่งที่ไม่พอใจก่อน คือการหัวเมืองที่
เรียบร้อยได้ทุกวันเพราะเรื่องจัดกำนันผู้ใหญ่บ้าน รัฐบาลได้คนที่มิมีราชภูริณยมเชื้อถือเข้า
มาเป็นกำลังของราชการเป็นอันมาก จึงกระทำให้ราชภูริณยมอยู่ในบังคับบัญชาของรัฐบาลสนิท
ขึ้นกว่าแต่ก่อน กลัวนักที่ผู้ว่าการเมืองกรมการบางเมืองซึ่งไม่เข้าใจความจริงในข้อนี้ จะบังคับ
บัญชาว่ากล่าวกำนันผู้ใหญ่บ้านตามแบบที่เคยใช้กำนันอย่างแต่ก่อน โดยไม่มีความเกรงใจ
หรือความคิดจะเอาใจอย่างใด กำนันผู้ใหญ่บ้านขึ้นนี้ไม่ใช่คนจำพวกที่ซื้อตำแหน่งหาเงินกิน
อย่างกำนันแต่ก่อน ถ้าถูกกดขี่ขู่ขู่โดยไม่เอาใจจะย่อท้อและเลอะเลอยความอุสาหะเสียโดยง่าย
ถ้าเมื่อความย่อท้อเกิดขึ้นแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านเมื่อใด ความเสื่อมทรามจะมาถึงพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองท้องที่ และการอย่างอื่น ๆ ในหัวเมืองในเวลานั้น ได้แสดงความปรารถนาแก่
ข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการหัวเมืองเนื่อง ๆ แม้ออกไปถึงหัวเมืองเมื่อใดก็ได้เอาใจใส่
ตรวจตราการเรื่องนั้นมิได้ขาด เมื่อมาในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครไชยศรี เณภาะในมณฑล
นครไชยศรีที่ได้มีเวลาตรวจราชการหลายวัน ได้มีความยินดีที่เห็นกำนันผู้ใหญ่บ้านดูพากันมี
ความเอื้อเฟื้อต่อราชการในตำแหน่งของตน ก็ได้ให้โอวาทอดหนุนทุก ๆ โอกาสที่ได้มีมาใน
ระยะทาง ครั้นเข้ามาในเขตเมืองราชบุรี พิศดูหน้าตากำนันผู้ใหญ่บ้านที่ได้พบไม่มีใครปะ
หน้าตาทรนเร้ง อย่างได้พบในมณฑลนครไชยศรี และมีเสียงร้องทุกข์ต่าง ๆ ดังได้ชี้แจงมาข้าง
ต้นก็ให้บังเกิดความรำคาญใจเป็นอันมาก พิจารณาเห็นว่าเหตุเป็นด้วยเหตุใดก็เข้าใจได้ตลอด เป็น
เพราะการอำเภอในเมืองนี้ยังจัดเลวเต็มที่ จัดแบ่งเป็น ๔ อำเภอไม่มีอำเภอเมืองซึ่งเป็นอำเภอ

สำคัญอำเภอที่จัดตั้งบนนั้น ได้ไปดู ๒ อำเภอตั้งมาแล้ว ที่จันทน์ก็มีแต่ศาลาแห่งละหลัง เรียกว่าศาลอำเภอ ตัวกรรมการอำเภอตั้งบ้านเรือนอยู่เสียในเมืองแปดผลัดเปลี่ยนกันออกมาว่าการที่ศาล ใช้แต่เท่านั้นกรรมการอำเภอเป็นคนในพื้นที่เมือง ตัวนายอำเภอล้วนแต่เป็นกรรมการบ้านชำนานในวิธีอย่างเก่า ไม่สามารถจะเข้าใจความต้องการในปัจจุบันได้อย่างใด เมื่ออำเภอเป็นเช่นนั้นจะมีใครที่จะคอยเอาอกเอาใจดูแลทุกข์สุขของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ที่ว่าไม่ใช่จะติเตียนไปหมดทุกอย่าง ที่จริงการจับโจรผู้ร้ายกรรมการอำเภอพวกนั้นอยู่ข้างจะดี แต่คิดเพียงจับโจรผู้ร้าย ยังไม่ดีพอสมควรแก่หน้าที่อำเภอ ยังขาดทุกวันนี้การภาชีอาการก็ประทุกันหน้าอำเภอมาก เห็นพื้นวิไลที่นายอำเภอพวกนั้นจะทำได้ แท้จริงเจ้าพระยาสุรพันธ์และพระยาอมรินทร์ก็ไต่ร้องอยู่ว่า กรรมการอำเภอหมอยู่ทุกวันรับราชการตามหน้าที่ไม่ไหว ขอให้จัดคนกรุงเทพฯ ส่งออกไป ขอนเป็นกรจำเป็นแท้ที่จะต้องหาคนส่งไปเป็นกรรมการอำเภอมณฑลราชบุรีให้พอ และยังจะต้องหาผู้ตรวจจัดการอำเภอส่งให้ด้วย เพราะเหตุนี้เมื่อตริต้องไปมา เห็นว่าจะต้องจัดการอย่างนี้ คือจะต้องหาคนตามอำเภอที่ติดในหัวเมืองหรือคนในกรุงส่งออกไปเป็นปลัดอำเภอ ๕ คน และจะต้องขอแรงผู้ใดที่ชำนาญการอำเภอให้ออกไปเที่ยวท่องเที่ยวตรวจจัดการอำเภอหัวเมืองราชบุรีสัก ๖ เดือน ผู้นั้นจะต้องออกไปนั่งกำกับจัดไปทุก ๆ อำเภอ เสมออำเภอละเดือน ให้ทำการให้ได้ถูกต้องตามแบบแผน และจะต้องบังคับให้กรรมการอำเภอออกไปอยู่ที่ว่าการ อำเภอให้จงได้ ถ้าใครไม่ไปได้ก็ให้ออกเสียจากกรรมการอำเภอจึงจะเรียบ การอำเภอเรียบจึงจะถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านเรื่องนี้เป็นความไม่พอใจกว่าทุกเรื่อง นอกจากนั้นการที่ยังบกพร่องก็มีแต่เล็กน้อย คือคนที่จะเป็นมือเป็นหูเป็นตาของพระยาอมรินทร์เป็นต้น จำเป็นจะต้องหาปลัดส่งไปแต่กรุงเทพฯ คน ๑ ได้ปลุกซากกับพระยาอมรินทร์ตกลงเห็นกันว่าจะไปขอปลัดเมืองราชบุรีจากมณฑลพิษณุโลกสักคน ๑ สิ่งที่จะต้องสรรเสริญที่เมืองราชบุรีนี้ ก็คือในเรื่องโจรผู้ร้ายเป็นสำคัญ เขารักษาได้สงบสงัด จะไปในที่ใด ๆ พบปะชาวบ้านหญิงชายได้ถามได้ความปากเดียวกันว่าเรียบร้อย การค้าขายก็เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ความดีที่ควรจะชมอีกอย่าง ๑ คือเรื่องสมโนครวัดที่ทำสำเร็จได้

มาในเมืองราชบุรีผู้ขึ้นเรื่องราว ๖ ฉบับ เป็นเรื่องราวความเป็นพิษ เรื่องการศาล
เป็นการอย่างหนึ่งซึ่งจะต้องรับจัดเปิดศาลมณฑลเสียโดยเร็ว เพราะตั้งแต่ข้าหลวงพิเศษออก
จากเมืองราชบุรีไปความคั่งค้างเข้าอีกแล้ว ถ้าเปิดศาลมณฑลแล้วเรื่องความเป็นพิษไม่มีลำบาก
อย่างใด การที่ข้าหลวงพิเศษออกไปจัดศาล ดูเป็นความยินดีกันทั่วไปเป็นอันมาก ในที่สุด
เมื่อว่าโดยยอเมืองราชบุรีนี้คงจะได้ แต่จะต้องหนักแรงสักหน่อย

วันที่ ๒๑ สิงหาคม ล่องเรือจากเมืองราชบุรีลงมาแวะตรวจการที่อำเภออำพวาแขวง
เมืองสมุทรสงคราม ซึ่งหลวงมหาดไทยเป็นนายอำเภอ, หลวงอร่ามเรืองฤทธิยกกระบัตรผู้รักษา
เมืองสมุทรสงคราม มาคอยรับอยู่ที่สำนักกำนันผู้ใหญ่บ้าน แต่หลวงมหาดไทยนายอำเภอนั้น
ไปคอยรับอยู่ที่ลำน้ำวัดประดู่ เพราะแต่เดิมกะว่าจะไปเมืองเพชรบุรีทางใน คือไปทางลำน้ำ
วัดประดู่ออกคลองยี่สาน ขากลับจึงจะกลับขึ้นไปตรวจการเมืองสมุทรสงคราม ครั้นเมื่อคน
ก่อนจะออกเรือจึงได้ความว่า น้ำในคลองตอนต่อพรมแดนเพชรบุรีน้อยเรือจะไปลำบาก จึง
เปลี่ยนทางล่องลงทางเมืองสมุทรสงคราม หลวงมหาดไทยไปคอยรับอยู่ที่วัดประดู่จึงยังมาไม่ถึง
ที่ว่าการอำเภอ โดยปกติจะตั้งอยู่ที่ใดไม่ทราบ แต่เวลานั้นยกตู้หนังสือลงมาไว้ที่โรงละคร
หน้าบ้านหลวงมหาดไทย เปิดตรวจดูในตู้เห็นมีแต่สารบบความแพ่งกับบัญชีสำโนครัวอย่างย่อ
นอกจากนี้แต่เสศกระดา แต่ตรวจดูสารบบความแพ่งเปรียบเทียบดีและแล้วได้มากกว่า
ต้องส่งเมืองจัดเอาเป็นดี บัญชีสำโนครัวอย่างย่อก็ทำพอใช้ พอรู้ได้ว่าตำบลใดใครเป็น
กำนันผู้ใหญ่บ้าน และบ้านใดมีจำนวนราษฎรเท่าใด ถามกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้ความว่า
โจรผู้ร้ายสงบและมีความสุขสบายดี ออกจากอำพวาลงมาจดพักที่เมืองสมุทรสงคราม ใน
บายวันนั้นได้ไปตรวจที่ว่าการเมือง ไม่วิเศษอันใดกว่าที่ว่าการอำเภออำพวา เพราะไม่มีผู้ใด
ตั้งแต่ผู้ว่าราชการเมือง ลงไปจนเสมียนทนายจะเข้าใจว่าออฟฟิศเป็นอย่างไร จะชี้แจง
สั่งสอนก็เห็นไม่เป็นประโยชน์ ด้วยไม่มีเวลาพอจะชี้แจงให้เข้าใจได้ จึงตกลงขอให้หลวง
อร่ามย้ายกรมการผู้เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองไปรับราชการเสียในตำแหน่งอื่นจะส่งคนในกระทรวง
ให้ออกไปเป็นเจ้าเมืองคน ๑ อย่างนี้เห็นว่าได้ดีกว่าอย่างอื่น ได้ความตามจำนวนใน
สำโนครัวย่อเมืองสมุทรสงครามนี้ แบ่งเป็น ๒ อำเภอ คืออำเภอเมืองแลอำเภออำพวามีกำนัน ๔๑

ผู้ใหญ่บ้าน ๓๔๐ พลเมือง ๔๗๗/๓๑ การถ้อยความหลวงศรีสัต์ยารักษ์ข้าหลวงพิเศษมาทำไว้
 เรียบร้อย ขำระล่างความเก่ายังเหลืออยู่ไม่ถึง ๒๐ เรื่อง ความใหม่กันน้อยไม่ถึงเดือนละ
 ๑๐ เรื่อง ได้ไปตรวจดูตรางไม่ขัดเยียดอันใด เปนแต่อยู่ข้างโสโครก นักโทษได้รับคำตัดสิน
 แล้วแทบทั้งนั้น มีจำนวนนักโทษชาย ๒๒ หญิง ๒ นักโทษหญิงคนหนึ่งต้องจำแรงเงินมา
 ขำนาน โดยเหตุหาความเขาแลแพ้งความต้องปรับมักได้เท่าใดต้องเสียเท่านั้น ไม่มีเงินจะให้
 พะเอนไต่ความว่าจำเลยเป็นผู้ใหญ่บ้านมาร้อยอยู่ที่นั่น จึงเรียกมาถามไต่ตกลงยินยอมที่จะไม่
 ตีตีใจให้แรงเงินผู้หญิงคนนั้นอีกต่อไป จึงได้สั่งให้ถอดเครื่องจำปล่อยตัวไปในขณะนั้น ออก
 จากที่ว่าการเมืองไปตลาดหลวงที่สร้างใหม่เหนือวัดใหญ่ ที่เมืองสมุทรสงครามนี้ยังไม่มีที่
 การเมือง ตั้งแต่ครั้งพระยาราชพงษานุรักษ์เป็นผู้ว่าราชการเมือง อยากจะได้ที่พระศรีสวัสดิ์
 แต่ว่าชอกันไม่ตกลงราคาจึงเปนอันเร็ดรอมมา ภายหลังหลวงอร่ามเรืองฤทธิ ได้ความว่าที่
 เหนือวัดใหญ่ตำบลนั้นเป็นที่กลบนาขั้นในวัดใหญ่ยาวตามแม่น้ำสัก ๓ เส้น กว้างเข้าไปตกคลอง
 แม่กลอง ราษฎรปลูกเรือนโรงอาไศรยหาได้เข้าถือนันใดแก้วดีไม่ หลวงอร่ามหรือว่าจะควร
 เอาที่สร้างเป็นที่ว่าการเมืองได้หรือไม่ ได้ติดต่ออนุญาตออกมาให้เข้าถือนั้นต่อวัดไว้เป็น
 ที่ว่าการเมือง แลสร้างตลาดโรงบ่อนโรงภาษีของรัฐบาลในที่ด้วย ในศก ๑๑๖ ได้มีอนุญาต
 ในงบประมาณให้สร้างตลาดแลโรงบ่อนเปนเงิน ๒๐๐ ชั่ง หลวงอร่ามได้จัดการสร้างเสร็จ คือ
 ทำสะพานแลถนนตั้งแต่ฝั่งน้ำตรงเข้าไปถึงคลองแม่กลองทำสะพานทำขันทางนั้นด้วย ที่
 เชิงสะพานข้างแม่น้ำปลูกเรือนฝากระดานหลังคามุงสังกะสี สำหรับนายตลาดอยู่หลัง ๑ สอง
 ข้างถนนทำโรงไม้มุงสังกะสี กันเป็นร้านขายของให้เข้า ๖๐ ห้อง ทำโรงไม้มุงสังกะสี
 หลังใหญ่เป็นโรงบ่อนแลโรงจั่ว และมีโรงยาวเป็นตลาดแผงลอยสองแถว กลางถนนมีเสาโคม
 ปักจุดในเวลากลางคืน ตลาดนี้เป็นอย่างดีก่อนข้างกำมะลอแต่ก็พออยู่ได้ตามประสาหัวเมือง ได้
 ค่าเช่าในเวลาถึงเดือนละ ๖๐๐ บาท หรือ ๑๐๐ ละ ๔๕ ในทุนที่ลง ที่ว่าการเมืองแลตรา
 ยังจะสร้างต่อไปในศกนี้ ได้มีอนุญาตในงบประมาณแล้ว ได้ไปเจาะร้านหนึ่งทำที่จะเป็น
 โรงจำนำ จึงได้สั่งหลวงอร่ามว่าอย่ายอมให้ผู้ใดเข้าทำโรงจำนำในตลาดนี้เป็นอันขาด ออก
 จากตลาดไปนมัสการพระที่วัดบ้านแหลม เห็นกำลังทำการปฏิสังขรณ์หลายอย่าง ได้ความว่า

ท่านพระครูมหาสิทธิการองค์ใหม่^๕ อยู่ข้างจะเอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์มาก นอกจากวัดบ้านแหลมกลับขึ้นมาแะวัดใหญ่ แล้วมาแะที่โรงทำหม้อตาลของรัฐบาลตรวจตราได้ส่วนการทำหม้อแลเก็บภาษีนตาลใน^๕ ทน

ได้ความว่า^๕ น้าตาลเมืองสมุทรสงคราม^๕ เป็น^๕ น้าตาลมพร้าวแทบทั้งหมด วิถีเก็บภาษีน^๕ รัฐบาลทำหม้อตาลจำหน่ายให้ราษฎรไปแล บังคับให้กรอก^๕ น้าตาลแต่ในหม้อ^๕ ที่ซื้อไปจาก^๕ รัฐบาลไม่ให้ใช้หม้ออื่น เรียกค่าหม้อจากราษฎรเป็นราคา ๑๒๐ หม้อต่อ ๔ บาท ๑๐ อัฐ^๕ เป็นเงินภาษีอยู่ใน^๕ นั้น ไม่ต้องเสียภาษีน้าตาลด้วยอย่างอื่นอีกต่อไป

การที่^๕ รัฐบาลทำหม้อตาลนั้น คือปลูกโรงกงสีโรงไว้หม้อโรงที่อยู่ของพวกช่างหม้อแลที่^๕ ทำหม้อทั้งเตาเผาหม้อเป็นของหลวงไว้ใน^๕ ทน แลจ้าง^๕ หลงจุผู้^๕ การเดือนละ ๔๐ บาท คนหนึ่ง กับ^๕ จันตั้งลูกจ้างอีกพอสมควร รัฐบาลไม่ลงทุนอันใดยิ่งกว่า^๕ ราษฎรพวกช่าง^๕ บินหม้อมาอยู่ในโรงของหลวงแลใช้เตาเผาหม้อของหลวงได้ไม่ต้องเสียค่าเช่า ต้อง^๕ บินหม้อด้วยกำลัง^๕ แลทุนรอนของตนเอง บินเผาแล้วเสร็จรัฐบาลจึงรับซื้อเป็นราคา ๑๐๐๐ ละ ๗ บาท เอาเข้าเก็บไว้ในโรงจนกระทั่งจำหน่ายไปแก่ราษฎรผู้ทำ^๕ น้าตาล

วิถี^๕ ช่างหม้อทำจำหน่ายแก่^๕ รัฐบาลนั้น ทำเป็นบริษัทเล็กๆ มีกว่า ๒๐ บริษัท ใน^๕ ทน บริษัทหนึ่งเขาเรียกตามภาษาของเขาว่า แป้นหนึ่ง หมายความว่า แป้น^๕ บินหม้ออันหนึ่งต้องเข้า^๕ ทนแลแรงช่วยกันทำ ๓ คน มักจะเป็นตัวคน ๑ เมียคน ๑ ลูกคน ๑ เป็น^๕ พัน ถ้าครัวใดขาดคนหนึ่งก็ต้องจ้างคนอื่นมาเข้า^๕ ในบริษัท น้า^๕ ที่ของคนทั้ง ๓ ในบริษัทนั้น คนหนึ่งมี^๕ น้าที่เหยียบประสมดิน คนหนึ่งสำหรับหมุนแป้น คนหนึ่งสำหรับ^๕ บินทำได้ผลมากน้อยเท่าใดแบ่งส่วนเสมอกัน แลการที่^๕ ทำนั้นใน^๕ เบื้องต้นหลงจุเป็นผู้หาดินแลทรายมาให้บริษัท ทรายให้เปล่าแต่ดินคิดเอาค่าจากบริษัท เตาหนึ่ง ๑๑๐๐๐ หม้อเป็นเงิน ๕ บาทสองสลึง บริษัทหนึ่ง^๕ บินได้^๕ อยู่ในวันละ ๕๐๐ หม้อ เดือนหนึ่งได้เตาหนึ่ง คือ ๑๑๐๐๐ หม้อเป็นปานกลาง ถึงเวลาเผาบริษัทต้องจ้าง^๕ กูลสำหรับ^๕ บินหม้อไปยังเตาแล^๕ บินหม้อสุกไปยังโรง คิดเป็นเงินเตาละ ๕ สลึง^๕ เพียงต้องจ้างนายเคยเรียบเรียงหม้อแลเผาหม้อเตาละ ๗ สลึง ^๕ ฟันที่เผาหลงจุเป็นผู้หา^๕ มา แลคิดเอา

แก้บริษัทเตาหนึ่งเป็นเงิน ๑๑ บาท แลค่าฟันเพิ่มเติมเรียกว่าฟันแซม คือสำหรับสอดแซมตามช่องไฟ คิดเอาเตาละ ๑๐ สลึง เวลาเผาพวกบริษัทมักจะเอาแรงกันไปช่วยแซมฟันคราวละหลาย ๆ บริษัท ราว ๓ วันจึงเผาสสำเร็จ คิดหักหม้อที่แตกเสียในไฟ เตาหนึ่งประมาณ ๑๐๐๐ เศษ คงได้ขายแก้รัฐบาลราว ๑๐๐๐๐ หนึ่ง เป็นเงิน ๗๐ บาท หักเป็นทุน ๒๒ บาท คงเป็นกำไร ๕๘ บาท แบ่งกันในบริษัท ๓ คน ได้คนหนึ่งอยู่ในเดือนละ ๑๖ บาทเป็นปานกลาง

ยังมีการหลงใจคิดเบียดเบียนพวกบริษัท คือบังคับใบ้แถม ๑๐๐๐๐ ละ ๔๐๐ แลยัง “ถาม” กล่าวคือ แถมของแถมอีก ๑๐๐ ละ ๒ หม้อ ส่วนนั้นไม่ได้แก้รัฐบาล เพราะรัฐบาลคิดเงินให้แก้หลงใจซึ่งเป็นผู้จัดการโรงหมอนเบ็ดเสร็จตามจำนวนหม้อที่ได้ ไม่มีผู้ใดได้แถมให้รัฐบาลคงเป็นประโยชน์นอกแก้หลงใจ ๆ ยังมีประโยชน์นอกอีกอย่างหนึ่ง คือการจำหน่ายฟันด้วย หลงใจจำหน่ายแก้บริษัทเป็นรายชิ้นตัว ถ้าซื้อได้ถูกคงเป็นกำไรได้สักอย่างหนึ่ง ข้อความที่สนับได้จากพวกทำหม้อตาล แต่ไม่พบตัวหลงใจหาได้ถามประกอบไม่ การทำหม้อบริษัททำตลอดปี แต่การจำหน่ายจำหน่ายแต่ในระดุน้ำตาล เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ สามเดือน ในศก ๑๑๖ จำหน่ายได้ ๑๑๘๗๐๙๐ หม้อ คิดเป็นเงิน ๗๗๒ บาท แต่ทราบว่ามีหม้อทำไม่พอจำหน่ายเลยสักปีเดียว ในเวลาระดุน้ำตาลในว่า คนมาซื้อแน่นโรงหม้อราวกับมีงานถึงทะเลาะวิวาทแย่งชิงกันซื้อ เพราะเหตุที่หม้อไม่พอขาย ในปีนั้นหม้อทำไว้เต็มโรงเก็บว่าทำมากกว่าทุก ๆ ปี แลหวังใจว่าจะพอจำหน่าย การที่จำหน่ายนั้นก็คือหลงใจนั่นเองเป็นผู้จำหน่าย ไม่ปรากฏว่ามีการตรวจตราอย่างใด ถ้าหากว่าหลงใจตั้งใจจะฉ้อคู้เหมือนจะฉ้อได้ง่าย ๆ การที่จะตรวจก็ไม่ยากอันใด แต่กรรมกรของเราเกียจคร้านเองโรงหม้อต้องอยู่ห่างที่ว่าการเมืองไม่ถึง ๕ เส้น จะหาผู้ใดรู้การทำหม้อละเอียดเท่าที่เล่ามาก็ไม่มี ไปเที่ยวได้ถามตามโรงหม้อ มีพวกคนทำหม้อร้องทุกข์ว่าได้กำไรไม่พอกิน จะขอขึ้นราคาหม้อ เรียกมาได้ถาพยานในคำขอ จึงได้ความพิสดารเช่นกล่าวมาแล้ว เห็นว่าราคาที่รัฐบาลขอ ๑๐๐๐ ละ ๓ บาทก็พออยู่แล้ว เพราะคนทำหม้ออีกได้อยู่ที่หลวงแลทำการหาได้เป็นปานกลางไม่ต่ำกว่าเดือนละ ๑๖ บาท เห็นไม่จำเป็นต้องขึ้นราคาหม้อ แต่ความเบียดเบียน

ของหลงจูทำให้ได้ประโยชน์น้อยไป จึงได้ส่งหลวงอร่ามให้ห้ามหลงจู อย่าให้เรียกหม้อแถมต่อไปเป็นอันขาด ถ้าขึ้นเรียกให้ถอดหลงจูคนเสียหาคนอื่นเปลี่ยนใหม่

ในเวลาค่ำได้เรียกพวก นายระวาง กรม พระคลังสวน มาไต่ถาม ถึงเรื่องเก็บ อากรสวน ได้ความว่าเงินอากรได้เก็บมาจนสิ้นศก ๑๑๕ เก็บได้ประมาณปีละ ๕๐๐ ชั่ง มีไม่ต้องอากรสวนแต่หมากกับมะม่วง แต่พรรคไม้ที่ต้องสมปักศ พวกสมปักศไปเก็บอีกส่วนหนึ่ง คงอยู่ในตองเก็บอากร ๒ อย่าง ๒ ครั้งทุกๆ สวน ไต่ถามพวกนายระวางได้ความรู้ในเรื่องอากรสวนดังนี้ คือเมื่อมะเมียจตุวาศก พระยาสมบัติยาธิบาลเป็นข้าหลวงออกมาเดินรางวัลสวน ทำบาญชีเดินทุ่งมอบไว้แก่นายระวาง บาญชีนั้นเป็นแบบพิมพ์ข้างบนบอกชื่อเจ้าของขนาดสวนแลท้องที่สวน ข้างล่างเป็นตารางมีข้อต้นไม้ต่างๆ ที่ต้องอากร มีช่องสำหรับกรอกว่าไม้ต้นอย่างไรเท่าไร และข้างล่างมีที่กรอกเงินอากร รู้ว่าสวนนั้นจะต้องเสียเงินอากรเท่าไร ตั้งแต่นั้นมาถึงนายระวางก็เก็บอากรตามบาญชีนั้นเสมอมาทุกๆ ปี กล่าวคือตั้งแต่มะเมียมา ต้นผลไม้จะเป็นอันตรายสาปสูญไปเท่าใดก็ตาม หรือจะปลูกขึ้นอีกเท่าใดก็ตาม รัฐบาลไม่ยอมรู้เห็น หรือรับว่าเป็นจริงทั้ง ๒ ฝ่าย คงเก็บแต่เท่ามะเมียมาจนทุกวันนี้ ดูเป็นการปลาดตีที่จริงวิธิบาญชีรางวัลที่ทำๆ ดีมาก คล้ายกับวิธิบาญชีสมปักศที่กระทรวงพระคลังคิดขึ้นใหม่ แต่ควรจะทำตามที่เป้นจริงทุกๆ ปีก็จะได้เงินมาก และไม่เป็นการยากอย่างใด ไม่ต้องมีข้าวนคนหลวงอย่างแต่ก่อน ถ้าอำเภอจัดๆ อย่างอำเภอกรุงเก่าหรือพิษณุโลกเก็บได้ดีทีเดียว นักสงฆ์อยู่อย่างเดียวแต่เรื่องเก็บเป็นพิศดารเรื่องต้น จะเป็นเครื่องทำให้ทอดยในการเพาะปลูกหรือไม่ เคยได้ยินเขาเล่าให้ฟังว่าในรัชกาลที่ ๔ ได้ตั้งภาษีต้นมะพร้าวขึ้นครั้งแรก ๑ มีคนตัดฟันต้นมะพร้าวเสียเป็นอันมาก ต้องเลิกภาษีมาจนทุกวันนี้ แต่อากรสวนที่เก็บต้นหมากและมะม่วงเวลานี้ ก็เก็บเรียงต้นอยู่แล้ว แต่เก็บตามจำนวนต้นไม้มือ ๑๖ ปีมาแล้ว เหมือนเป็นการเหมา, สวนทุกวันนี้เจริญขึ้นมาก ราษฎรคงจะต้องเสียน้อยกว่าที่จะตรวจได้จริงถึงครึ่งหรือกว่าครึ่งหนึ่ง ถ้าสำรวจใหม่เก็บตามจำนวนต้นไม้ที่จริงในสวนนั้น บางทีก็จะเกิดเดือดร้อนได้

ได้เรียกกำนันบ้านปากน้ำมาถามถึง การ ทำ ละคร ได้ ความ ว่า ละครนั้น ลดลงกว่าปีก่อน สัก ๘ ละคร เพราะปีกลายเก็บพิศค่าละครลด ๓ สลึงแรงนัก คนคิดจะเลิกทำละครเสียมาก ฟังทราบว่าลดพิศค่าละครลง คงเรียกละครลด ๔๐ บาทตามเดิมจึงลงมือต่อไป พวกที่ไปหาไม้ ไม่ได้ทันจึงไม่ได้ทำ ปีนาคงจะบริบูรณ์ดังแต่เดิม ด้านภาษีเมืองสมุทรสงคราม แต่เดิมมี อยู่ ๖ ตำบล คือด้านใหญ่มีที่ปากคลองแม่กลอง มีด้านช่วงที่บางจะเกรงแห่ง ๑ บางเรือ หักแห่ง ๑ บ้านปากน้ำแห่ง ๑ สุนัขหอนแห่ง ๑ ปฤชากับเจ้าพระยาสุรพันธ์ เห็นว่า ควรเลิกด้านตำบลบางเรือหัก อำพวา ปากน้ำ สุนัขหอน ๔ ตำบล คงไว้แต่ด้านปากคลอง แม่กลองกับด้านบางจะเกรง ซึ่งสำหรับตรวจเรือออกทะเลรวมเป็น ๒ ตำบลด้วยกัน

รวบรวมเนื้อที่ใต้ตรวจการเมืองสมุทรสงครามครั้งนี้ เห็นว่าเมืองสมุทรสงคราม เป็นเมืองอุดมด้วยการทำมาหากิน ผู้คนมีกำลังบริบูรณ์มาก พนพลเมืองเป็นคนทำมาหากิน เรียบร้อยทำนองเดียวกับเมืองสมุทรสาคร การโจรผู้ร้ายตั้งแต่พระยาราชพงษานุรักษ์มาแผ้ว ธารในครั้งนั้น ก็สงบเงียบเรียบร้อยมาจนทุกวันนี้ กำนันผู้ใหญ่บ้านตามที่ได้พบปะ ได้ถาม ตูก็ข่มเขินเป็นสุขสำราญทั่วหน้า เมื่อว่าโดยย่อเมืองสมุทรสงครามในเวลานี้ ไม่ต้องการ เรือแรงของรัฐบาลในการที่จะอุปถัมภ์บำรุงนัก แต่พนักงานบังคับบัญชาการอยู่ข้างเกียจ คร้าน ไม่เอาใจใส่ที่จะศึกษาหาความรู้ หรือทางที่จะบังคับบัญชาให้เป็นแบบแผนเรียบร้อย ดังเมืองอื่น การปกครองจึงยังไม่เป็นเรื่องอยู่โดยมาก แต่ก็ไม่มีโทษอันใดแก่บ้านเมืองนัก ที่จริงบังคับการเมืองดูเหมือนจะง่ายเสียกว่าบังคับอำเภอในกรุงเก่าบางอำเภอ แต่ที่จะจัด แก่ไขนกกแลเห็นทางอยู่แล้ว คือหาปลัดกับเจ้าเมืองส่งไปแลกเปลี่ยนผู้ชำนาญการอำเภอออกไป ส่งสอนคนเดียวเป็นสำเร็จด้วยหลวงอร่ามผู้รักษาเมือง ไม่เป็นผู้มีที่วิธีกว้างง่าย

วันที่ ๒๒ สิงหาคม เวลาสว่างก่อนอรุณรุ่งออกเรือจากเมืองสมุทรสงคราม ออกทะเล เลียบไปในอ่าว ไปสักชั่วโมงหนึ่งถึงปากน้ำยี่สาน เห็นทิวไม้ขาดเป็นรอย แต่ได้ความว่า ปากน้ำยี่สานนี้ ไม่ใคร่มีเรือจะเดินไปมาแล้ว และบ้านเรือนก็ย้ายไปอยู่บางตะบูนโดยมาก เพราะเดิมพระขลุ่ยคลองลัดแต่ลำน้ำยี่สานไปออกบางตะบูน น้ำเดินทางนั้นแรงก็กว้างลึกเป็น น้ำใหญ่จึงทำให้ปากยี่สานตันไป พันธ์สานไปประมาณครึ่งชั่วโมงเข้าอ่าวบางตะบูน

ไปทะเลทางนี้อกรู้สึกว่าไปอย่างผู้หลักผู้ใหญ่ท่านไปกันแต่ก่อน ตั้งถ้อยคำที่กล่าว
ในนิราศนรินทร์อนิทรแลนิราศสุนทรภู์ไปเมืองเพชรเป็นต้น ดูเป็นการใหญ่การยากต้องจอดรอ
ให้คลื่นลมสงบต่อเข้ามถึงออกทะเลแลแฉ่งว่างน่ากลัวเพราะเรือเล็ก ถ้าคลื่นลมมีจริงกเห็นจะ
ต้องชนป่าเสมต๊ะระตุน ไม่มีคลื่นลมในเวลาเช้า เรือน้อย เรือใหญ่ไปมาใน ระหว่างเมือง
เพชรบุรีกับสมุทรสงคราม ข้ามอ่าวในเวลาเช้าทุกวัน วันละหลาย ๆ ลำ เป็นเรือทุกขนาด
แลชนิด ตั้งแต่เรือสำเภายาวไปจนเรือพลู ซึ่งค้าขายของสวนแจวพายตามกันเรื่อย
ไปเป็นแถว มาเห็นเรือเหล่านั้นที่ในทะเลน่าดูยิ่งนัก

ที่ปากน้ำบางตะบูนมีบ้านเรือนตั้งทำหอยทำปลามาก พระสังฆาภิรมย์ผู้รักษาเมือง
เพชรบุรีมาคอยรับอยู่ที่นั่น และจอดเรือให้ศพายกินข้าวเช้าแล้ว ออกเรือขึ้นตามลำน้ำบางตะบูน
ไปแควที่เขาคะเคราซึ่งอยู่ริมลำน้ำห่างประมาณ ๒ เส้น ที่เขาคะเครานเป็นทิวเขาที่
ศักดิ์สิทธิ์คนนับถือกันมาก ไปเพชรบุรีแต่ก่อนได้คิดอยากจะไปแควดูเทวรูปที่เขาคะเครา แต่
บังเอิญไปเสียทางบ้านแหลม พึงจะได้มาทางบางตะบูนคราวนี้จึงได้แคว เขาคะเคราสูง
ประมาณสัก ๓๐๐ ฟุต มีวัดอยู่เชิงเขามีวิหารพระพุทธรูปที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์อยู่ที่เชิงเขาองค์ ๑
อยู่บนยอดเขาองค์ ๑ พระพุทธรูปองค์ที่วิหารเชิงเขาเป็นพระพุทธรูปทองสำริด ขัดสมาธิเพ็ด
หน้าตักประมาณสักศอก ๑ ดูเป็นผู้มีโอโอราณ แต่ที่จะหล่อทางเมืองเพชรบุรีเอง ไม่มั่งดงาม
ละม้ายคล้ายคลึงกับผมอข้างเหนือ ที่เชิงบันไดจะเข้าวิหารหลังนี้มีรูปนางชีขึ้นไว้คู่หนึ่งมีรอย
รูปเป็นทิวคนบูชาเหมือนกัน สืบถามได้ความว่ารูปทั้งสองนั้นเป็นรูปหลวงชีซึ่งได้เคยเป็น
ผู้ปฏิบัติขวัพื่อเขาคะเครา หมายความว่าพระพุทธรูปองค์ที่เข้ามาแล้ว พิจารณาเห็นว่ามี
เหตุที่นับถือกันเช่นนั้น บางทีแต่เดิมที่เขาคะเครานจะมีท่านขวัอะไรซึ่งบวชเป็นภิกษุ ประกอบ
ด้วยวิทยาคม ผู้คนนับถือทำนองพระครูวัดคลองเมืองภูเก็ต ที่หลังตัวท่านขวัองค์นั้นถึงแก่
มรณภาพล่วงไป ยังคงอยู่แต่ความนับถือซึ่งคนทั้งหลายต้องการบนบานเพื่อประโยชน์ตนต่อมา
จึงได้สมมติพระพุทธรูปขึ้นเป็นเจดบนบานไหว้กราบแทนตัวท่านผู้นั้นโดยวินัยกรรม เข้าใจ
ว่าน่าจะเป็นด้วยเหตุเช่นนั้น ทิวเขาเครานท่านเจ้าอธิการวัดบางครกมาทำการปฏิสังขรณ์
หลายอย่าง และก่อถนนสำหรับบนยอดเขาด้วย บนยอดเขาเดิมมีมณฑปไว้พระพุทธรูปที่ศักดิ์

สิทธิ์กองคั้งหนึ่ง แต่เป็นพระพุทธรูปปั้นสามัญ น้ำตักสัก ๓ ศอกไม่เป็นของอัครรรยอันใด
 เคยวนกำลังทำวิหารเล็กครอบพระพุทธรูปยังไม่สำเร็จ เป็นหมตสิ่งสำคัญที่เขาตะเคราเท่าที่
 พรณมานัน คุหนเดียวแล้วไม่ต้องไปอีก ถึงใครจะชวนไปก็ไม่ควรไป เพราะยุ่งชุมเหลือ
 เกิน กลางวันแสดๆ พอจอดเข้าไปก็รีบงาน ตั้งแต่หัวตะพานขึ้นไปจนบนยอดเขากยังพากัน
 ขึ้นไปตามกัถ ไม่เคยพบเคยเห็นยุงอย่างนี้ ออกจากเขาตะเคราแล่นเรือไปไม่ช้าก็ออกลำน้ำ
 เพชรบุรีที่ตำบลบางครก น้ำในลำน้ำเวลานพลงลงสักศอก ๑ พอใช้เรือไฟขึ้นไปถึงเมืองได้
 สดวก ถึงเมืองเพชรบุรีเวลาบ่ายโมง ๑ จอดพักที่ท่าทำเนียบสมเด็จพระเจ้าพระยา ทำเนียบ
 หนึ่งเป็น ๔ หมู่ ว่าเดิมเป็นทำเนียบกรมหลวงวงษา หมู่ ๑ กรมหมื่นวิศณุนารถ หมู่ ๑
 สมเด็จพระเจ้าพระยาหมู่ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์หมู่ ๑ หมู่ทำเนียบสมเด็จพระเจ้าพระยา ใช้
 เป็นโรงทหาร ใช้เป็นโรงโทะเลขอีกหมู่ ๑ ว่างเปล่าอยู่ ๒ หมู่ ทำเนียบเหล่านข้าราชการ
 ขุดโถมทุกหมู่ แต่เป็นตึกถ้าซ่อมแซมขึ้นไว้ยังจะใช้ราชการได้แลถูกเงินกว่าที่จะปลูกใหม่
 เห็นว่าทำเนียบ ๔ หมู่นี้ หมู่ที่เป็นโรงทหาร ควรให้กรมทหารจัดการซ่อมหมู่ที่เป็นออฟฟิศ
 โทะเลขกรมโยธาซ่อม อีก ๒ หมู่ซึ่งว่างอยู่นั้น มหาตไทยควรจะซ่อมขึ้นไว้เป็นที่พัก
 ข้าราชการไปมา

ได้เดินไปตรวจสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณเมืองในบ่ายวันนั้น คือ สะพานข้างข้าม
 แม่น้ำ สะพานนี้ตัวไม้ผุหมดใช้ข้ามล่อเกวียนไม่ได้มากกว่า ๓ ปีแล้ว ในศก ๑๑๖ ได้วางตัวไม้
 รอดแลคานพนยังไม่ได้ปรับมาจนทุกวันนี้ ในคราวนั้นเอากระดานทอดเลียบกว้างสักครึ่ง
 สะพานพอเดินไปมาได้ แต่ไม่กล้าใช้รถใช้ม้าข้าม ไล่เลียงได้ความว่ากระดานพนกำลังเลื่อย
 อยู่ จะได้ปูและสำเร็จเมื่อไรยังไม่บอกไม่ได้ แต่ครั้นจะติโทษอย่างใดก็แลเห็นอยู่ว่าใน ๓ ปี
 ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีถึง ๓ คน ติงอยู่ในระหว่างผลัดเปลี่ยนพอมิเหตุผลอันสมควรแก้ตัว
 ในการที่เข้าได้ ไปตรวจดูศาลากลางซึ่งตั้งอยู่ริมหน้าตรางน้ำจนผู้ว่าราชการเมือง ศาลากลางนี้
 ทำเป็นตึก ๒ ชั้นอย่างโบราณ ใหญ่หลัง ๑ เล็ก ๒ หลัง แต่เพราะชำรุดไม่ได้ซ่อมแซม จึง
 ไม่ได้ใช้เป็นศาลากลาง ถ้าซ่อมแซมขึ้นหลังกลางเห็นจะยังพอใช้เป็นที่พักได้ แต่ที่ว่าการ
 เมืองต้องจัดตั้งทอน เพราะตรงนี้อยู่หลังตลาดคับแคบจอบ้างนัก ที่ว่าการเมืองแลศาลทุกวันนี้

สิทธิ์กองคั้งหนึ่ง แต่เป็นพระพุทธรูปปั้นสามัญ น้ำตักสัก ๓ ศอกไม่เป็นของอัครรรยอันใด
 เคยวนกำลังทำวิหารเล็กครอบพระพุทธรูปยังไม่สำเร็จ เป็นหมตสิ่งสำคัญที่เขาคะเคราเท่าที่
 พรณามาน ดูหนเดียวแล้วไม่ต้องไปอีก ถึงใครจะชวนไปก็ไม่ควรไป เพราะยุ่งชุมเหลือ
 เกิน กลางวันแสดๆ พอจอตเข้าไปก็รีบงาน ตั้งแต่หัวตะพานขึ้นไปจนบนยอดเขากยังพากัน
 ขึ้นไปตามกัถ ไม่เคยพบเคยเห็นยุงอย่างนี้ ออกจากเขาคะเคราแล่นเรือไปไม่ช้าก็ออกลำน้ำ
 เพชรบุรีที่ตำบลบางครก น้ำในลำน้ำเวลานพลงตลกลงสักศอก ๑ พอใช้เรือไฟขึ้นไปถึงเมืองได้
 สดวก ถึงเมืองเพชรบุรีเวลาบ่ายโมง ๑ จอดพักที่ท่าทำเนียบสมเด็จพระเจ้าพระยา ทำเนียบ
 ทัพเป็น ๔ หมู่ ว่าเดิมเป็นทำเนียบกรมหลวงวงษา หมู่ ๑ กรมหมื่นวิศณุนารถ หมู่ ๑
 สมเด็จพระเจ้าพระยาหมู่ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์หมู่ ๑ หมู่ทำเนียบสมเด็จพระเจ้าพระยา ใช้
 เป็นโรงทหาร ใช้เป็นโรงโทะเลขอีกหมู่ ๑ ว่างเปล่าอยู่ ๒ หมู่ ทำเนียบเหล่านข้าราชการ
 ขุดโขมทุกหมู่ แต่เป็นตึกถ้าซ่อมแซมขึ้นไว้ยังจะใช้ราชการได้แลถูกเงินกว่าที่จะปลูกใหม่
 เห็นว่าทำเนียบ ๔ หมู่นี้ หมู่ที่เป็นโรงทหาร ควรให้กรมทหารจัดการซ่อมหมู่ที่เป็นออฟฟิศ
 โทะเลขกรมโยธาซ่อม อีก ๒ หมู่ซึ่งว่างอยู่นั้น มหาตไทยควรจะซ่อมขึ้นไว้เป็นที่พัก
 ข้าราชการไปมา

ได้เดินไปตรวจสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณเมืองในบ่ายวันนั้น คือ สะพานข้างข้าม
 แม่น้ำ สะพานนี้ตัวไม้ผุหมดใช้ข้ามล่อเกวียนไม่ได้มากกว่า ๓ ปีแล้ว ในศก ๑๑๖ ได้วางตัวไม้
 รอดแลคานพนยังไม่ได้ปรับมาจนทุกวันนี้ ในคราวนั้นเอากระดานทอดเลียบกว้างสักครึ่ง
 สะพานพอเดินไปมาได้ แต่ไม่กล้าใช้รถใช้ม้าข้าม ได้เลียงได้ความว่ากระดานพนกำลังเลื่อย
 อยู่ จะได้ปูและสำเร็จเมื่อไรยังบอกไม่ได้ แต่ครั้นจะติโทษอย่างใดก็แลเห็นอยู่ว่าใน ๓ ปี
 ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีถึง ๓ คน ตกอยู่ในระหว่างผลัดเปลี่ยนพอมิเหตุผลอันสมควรแก้ตัว
 ในการที่เข้าได้ ไปตรวจดูศาลากลางซึ่งตั้งอยู่ริมหน้าตรางหน้าจวนผู้ว่าราชการเมือง ศาลากลางนี้
 ทำเป็นตึก ๒ ชั้นอย่างโบราณ ใหญ่หลัง ๑ เล็ก ๒ หลัง แต่เพราะชำรุดไม่ได้ซ่อมแซม จึง
 ไม่ได้ใช้เป็นศาลากลาง ถ้าซ่อมแซมขึ้นหลังกลางเห็นจะยังพอใช้เป็นที่พักได้ แต่ที่ว่าการ
 เมืองต้องจัดตั้งทอน เพราะตรงนี้อยู่หลังตลาดคับแคบจอบ้างนัก ที่ว่าการเมืองแลศาลทุกวันนี้

ยังตั้งอยู่ที่ห้องแล้งในบริเวณจวนผู้ว่าราชการเมือง เวลาที่ไปดูเป็นเวลาบ่าย แลเป็นวันที่เขา
จัดการรับรองไม่มีผู้ใดนั่งออฟฟิศ ได้ไปมองดูตามตู้กระจกที่เก็บหนังสือ ไม่ปะกระดาษสมุด
แบบแผนซึ่งได้จัดอย่างใหม่อย่างใด เห็นแต่ของทองตรามัด ๆ เก็บไว้ ก็นึกเข้าใจว่าเห็นจะ
ยังไม่ได้จัดตามแบบใหม่ เพราะคนทำการที่นี้เป็นกรมการในพื้นเมือง ยังไม่มีที่ใดศึกษา
ในศาลาลูกขุนออกมาช่วยทำการ ครั้นจะตรวจตราว่ากล่าวอย่างใด ก็เห็นไม่จำเป็น เพราะ
ได้ตกลงว่าจะส่งคนในกระทรวงออกมาคงจะจัดได้เรียบ ได้ความตามบาญชีสัมโนครวย่อใน
เมืองเพชรบุรีนี้ แบ่งเป็น ๒ อำเภอมีกำนัน ๗๘ ผู้ใหญ่บ้าน ๖๒๗ ราษฎร ๗๔๔๖๔
หลังคาเรือน ๑๐๑๐๙ ส่วนการศาลานข้าหลวงพิเศษเวลานอยู่ที่นี่เมืองเพชรบุรีกำลังเรียก
สารบบแลความที่ค้างโรงศาล แต่มาประจวบคราวที่ข้าพเจ้าจะมาเมืองเพชรกรมการกำลังวุ่น
ที่จัดการรับรอง จึงชักช้าในการที่ส่งความ ข้าหลวงพิเศษยังหาได้เปิดศาลไม่ กำหนด
จะเปิดศาลในวันที่ ๒๕ แลเจ้าพระยาสุรพันธ์ก็จะรออยู่ที่เมืองเพชรบุรี เพื่อให้การ
เปิดศาลข้าหลวงพิเศษสำเร็จไปโดยสะดวก ความในเมืองนี้ก็ไม่ได้ค้างมากนัก ได้ไปตรวจ
ตารางซึ่งตั้งอยู่หลังบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ มีนักโทษผู้หญิงเป็นตัวจำนำแทนพี่คน ๑ ได้สวน
ไม่มีข้อผิดอย่างใด ได้สั่งให้ปล่อยไปในขณะนั้น ตารางที่เมืองเพชรบุรีนี้ทำคล้ายตึกมิดเป็นโรง
มุงจากฝาปูนหรือฝากระดาน มีรูต่างรูเดียวเวลาเข้าไปต้องยืนอยู่สักครู่หนึ่งจึงจะแลเห็นผู้คนใน
นั้น พันทนายโทษนอน ๆ กับพันดินเลกว่าตารางเมืองราชบุรีแลเมืองสมุทรสงคราม แต่เจ้าพระยา
สุรพันธ์ว่าคิดจะทำใหม่ หวังว่าจะได้ทำใหม่ในสก ๑๑๘

เมื่อเดินไปดูตามท้องตลาด ได้แลเห็นพลตระเวนเมืองเพชรบุรี ให้บังเกิดความสนใจ
ใจเป็นอย่างยิ่ง ดูท่าทางทั้งเครื่องแต่งตัวรุ่มร่ามใส่โครกจะหาที่ใดเปรียบมิได้ ได้ความว่า
นายพลตระเวนเมืองนี้เป็นผู้คุมคนโทษอยู่แต่ก่อน เป็นคนไม่เคยเห็นความสะอาดแต่ไม่เคยบังคับ
คนดีกว่านักโทษจึงเป็นเช่นนั้น จึงได้ขอให้เปลี่ยนนายพลตระเวนเสียใหม่ ตลาดเมืองเพชรบุรี
นี้เป็นตลาดใหญ่ ทำเลที่ถ้าจะประมาณเทียบกับตลาดเมืองสงขลาเห็นจะพอกันแต่ดูไม่เรียบ
ร่อยอย่างตลาดเมืองสงขลา เพราะตึกแลโรงสองข้างซุติโขมสกปรก ถนนก็โสโครกไม่น่าดู
ได้ความว่าตึกตอนข้างเหนือเป็นของหลวง ตอนข้างใต้เป็นของราษฎรแถบหนึ่ง เป็นของ

เจ้าพระยาภาณุวงศ์คนหนึ่ง ของหลวงเก็บค่าเช่าได้ประมาณปีละ ๔๐ ชั่ง ตักเหล่านั้ทราบว่
โปรดให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์สร้างแต่ในรัชกาลที่ ๔ แล้วทอดทิ้งอยู่ในผู้เช่า ต่อมาเกิดไฟไหม้
ในรัชกาลปัจจุบันครั้งหนึ่ง การซ่อมแซมก็เป้นแต่ปะเยียวยาอยู่ในผู้เช่าทำเองโดยมาก
ยังไม่ปรากฏว่าได้ออกเงินหลวงซ่อมแซมจริงจ้ังสักครั้งเดียว ถ้าทำตักสองข้างน้แ่มอย่างตักแถว
อย่างทีเรียกว่า “คอกหมู” ในกรุงเทพฯ ก็จงดงามเป้นสง่าแก่บ้านเมืองและได้ค่าเช่าดีมาก
ด้วย แต่ติดอยู่ด้วยเรื่องเงินทีจะลงทุนในเรื่งตักแถวให้เข้าน้ได้เคยคิดเห็นมาแต่ครั้งไปเมือง
ญ่เก้จ เห็นว่ถ้าเป้นของแผ่นดินอยู่ตราบไดยากทีจะจัดเอาได้ ห้งในทางทีจะหาประโยชน์
และรักษาให้ดงาม เพราะการแผ่นดินไม่เหมือนกับการแสวงหาแลรักษาผลประโยชน์ของ
เอกชนยกตัวอย่างเหมือนการท้มตักให้เขาเช่าเช่นนี้ ถ้าเป้นของเอกชนเขาซ่อมคอยระวังซ่อม
แซมรักษา เพื่่อมให้ทุนทรัพย์แลประโยชน์ค่าเช่าของเขาเสื่อมทรมลง แต่ทีเป้นตักของ
แผ่นดินไม่มีไครจะต้องเจ้บร่อบนบวดยเช่นนี้ ถ้าหากว่ขำรุตขุติโชมขำหลวงผู้ว่าราชการ
เมืองรู้เห็นเข้าเมื่อใด ทางทีจะทำก็ค่อมไปบอกขำมาวางเวรยักระทรวงมหาดไทย ะ บอกไป
ยังกระทรวงพระคลังตามทางราชการ บางทีเงินไม่มีในงบประมาณก็ต้งงด แม้จะได้ทำใน
บ้นนกระบวนจะไหล้โตตอบส่งเสียไปมากก็ขำนานจนถึงทีขำรุตนนมากมาย พืวทีไม่เหลวไหล
ถ้าความเหลวแฉะขำมอยู่ในนันด้วยแล้ว บางทีก็เลยโชมเปล่า ไม่ต้องบ่วยกล่าวถึง
ห้วเมืองให้ไกล การเช่นนี้จะหาตัวอย่างดูในกรุงเทพฯ บ้างก็ได้ ถ้าเป้นของมีเจ้ของ
เจ้ของยอมบวบนบวดยขำมการทีแฉะขำทีมีในทางราชการได้หมด ด้วยเหตุนี้จึงเห็นว่ตัก
หลวงสำหรับแผ่นดินเหล่าน้ ถ้าให้ม้เอกชนเป้นเจ้ของเสียจะตักว่ แต่จะขายทอดตลาดก็
น่านักเสียตายค่าเช่า เพราะเหตุนี้จึงคิดเห็นว่ ถ้ายกไปเป้นของพระคลังข้างทีเสียได้จะดี
ที่สุด เพราะลงทุนทำคงจะได้ตอกเบยกลับไม่ต่ำกว่าชั่งละ ๓ สลึง บ้านเมืองก็จะงามบน
ราษฎรก็จะค้าขายเป้นสุขสำราญบน

ในเรื่องตลาดเมืองเพชรบุรีนี้มีผู้มายนเรื่งราวในคราวนี้หลายคน อ้างว่เม่อจะทำตัก
หลวงได้มีสัญญาไว้แก่ราษฎรเจ้ของที ว่าของหลวงเก็บค่าเช่าได้คุ้มทุนแล้วจะคืนตักให้

ราษฎรเจ้าของทีเดิม บัดนี้คนเหล่านั้นจึงจะขอคืนตกตามที่เดิมสัญญาไว้แต่ก่อนดังนี้ ได้
เรียกหาหลักฐานจากผู้ยื่นเรื่องราวก็ไม่มีหลักฐานอันใด อย่างแต่ครั้งเมื่อได้ทำตกนั้น กรมการ
ได้จดบัญชีชื่อเจ้าของทีไว้ทุกราย แต่ครั้นเรียกหาบัญชีแล้วกรมการผู้จัดก็ไม่ได้พยาน
ผู้ที่จะรู้เห็นการเรื่องนี้ ว่าแต่เดิมเป็นอย่างไร ยังมีตัวอยู่แต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์คนเดียว แต่
พิจารณาเห็นว่าหน้าที่การจะไม่จริงดังคำร้อง หน้าที่คนเหล่านั้น จะเอาเรื่องที่ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ คินตักถนนบำรุงเมืองเพื่องนครมาขึ้นเห็นหาประโยชน์ให้มันอย่างนั้น โดย
ที่สุดถ้าจะมีสัญญาจริงดังผู้ยื่นเรื่องราวว่า การที่จะขึ้นเห็นเป็นพันวิสัย ด้วยตกเหล่านั้น
สร้างมาถึง ๔๐ ปี หลักฐานที่จะรู้ว่าทีเดิมเป็นของใครก็ไม่มี จึงเห็นว่าจำต้องยกเรื่องราว
ทิ้งอันเสีย แต่เพื่อจะมีให้ราษฎรผู้ยื่นเรื่องราวติเตียนได้ว่าไม่ได้ส่วนให้สนกระแสความ
จึงได้รับเรื่องราวไว้เพื่อจะถามเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ให้ได้ความเดิมก่อนจึงจะส่งไปเป็นคดีขาด
ครั้นเมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ถามเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ก็ปฏิเสธว่าหาได้มีสัญญาคืน
อย่างนั้นไม่ จึงได้ยกเรื่องราวเสีย

ดูตลาดแล้วเดินตามถนนหลังเมืองไปจนวัดกำแพงแดง เมืองเพชรบุรีนั้นจริงมีถนน
หลายสาย ได้ความว่าแต่ครั้งเจ้าพระยาภาณุวงศ์บ้าง เจ้าพระยาสุรพันธ์ท่าเพ็ดเดิมขึ้นบ้าง
ที่จริงถนนไม่น้อยกว่าเมืองสงขลา แต่เพราะไม่ได้จัดการรักษาจึงดูเหมือนไม่มี คราวนี้
ได้พิจารณาหุดูปราสาทที่วัดกำแพงแดงโดยละเอียด วัดกำแพงแดงนี้แต่เดิมเป็นเทวสถานเป็นแน่
เทวรูปก็ยังมิได้ทำเป็นปรางค์ ๕ หลัง พิจารณาหุดูฝีมือคล้ายปราสาทศิลาในมณฑลนคร
ราชสีมา ที่สังเกตได้เป็นแน่แน่คือลู่ลมหอดช่องที่ฝาไม้ติดกับที่วัดพนมวันเมืองนคร
ราชสีมาเลยเป็นแต่หินทำด้วยศิลาแดง ออกจากวัดกำแพงแดงเดินต่อมาหุดูที่วัดใหญ่
เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าวัดสุวรรณาราม วัดนี้เป็นวัดน่าดูด้วยทำแต่ครั้งกรุงเก่าแลยังรักษาเป็น
ปรกติมิได้เปลี่ยนแปลงอย่างใดมาจนทุกวันนี้ ที่ในพระอุโบสถยังมีลายเขียนเทพยช่นุ่ม
แลที่สำคัญนั้น คือ การเปรียญทำด้วยฝีมืออย่างประณีต ชุ่มแลบานลงรักปิดทองลายรดน้ำ
ยังเห็นรอยทองไถ่นัด ข้างในเสาปิดทองลายรดน้ำตามฝาเขียนสีเป็นภาพต่างๆ ศาลาหลังนี้

เดิมว่าเสาชารวจะล้ม ท่านเจ้าอธิการองค์นี้สำหรับคิดทำการซ่อมแซม โดยตั้งใจจะไม่แก้ไขรอยถอนของเก่าอย่างหนึ่งอย่างใด พยายามต่อเสาทู ๆ ต้นแลคัตให้คืนตรงขึ้นได้ตั้งแต่ก่อน น่าจะสรรเสริญมาก ที่ในพระอุโบสถมีของสำคัญ ๒ สิ่ง คือพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ ๑ ขนาดเดียวแลคล้ายกับพระคันธารราษฎร์ที่ตงพิณในกรุงเทพ ฯ มีเศวตฉัตร ๙ ชั้นปักกนอยู่ ถ้ามพระเจ้าอธิการเล่าให้ฟังว่าพระคันธารราษฎร์คน เดิมเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระผนวชเสด็จออกมาเมืองเพชรบุรี ทอดพระเนตรเห็นโปรดจึงพาเข้าไปไว้ในกรุงเทพ ฯ จนเมื่อสร้างพระนครเสร็จพระราชทานคนออกไปไว้วัดใหญ่สำหรับเชิญออกแห่ในเวลาฝนแล้งทุกคราว ของสำคัญอีกอย่างหนึ่งนั่น คือ รูปพระสงฆ์หล่อเท่าตัวคนนั่งพับเพียบพนมมือ ฝีมือปั้นแลหล่อเหมือนคน ดึกว่ารูปท่านขรัวโตหรือรูปสมเด็จพระราชาคณะที่ได้เคยเห็นในท้องถิ่น ๆ รูปนี้เขาเรียกกันว่ารูปสมเด็จพระเจ้าแต่งโม คือ ท่านผู้ที่สร้างวัดใหญ่เมื่อคราวเล่าสืบต่อกันมาว่า ท่านผู้นั้นชื่อนาง เปนชาวบ้านหนองหว้าแขวงเมืองเพชรบุรี เข้ามาบวชเปนสามเณรอยู่วัดใหญ่ อยู่มาเวลาวัน ๑ ลงไปอาบน้ำในแม่น้ำเห็นเปลือกเต็งโมลอยมาเก็บเปลือกเต็งโมนั้นกิน พวกเพื่อนฝูงเห็นพากันล้อเลียนด้วยเรื่องเปลือกเต็งโมนั้น จนสามเณรทอมีความรำคาญจึงออกจากเมืองเพชรบุรีเข้าไปอยู่ในกรุงเก่า ไปอุปสมบทแลศึกษาพระปริยัติธรรมแตกฉานจนได้เป็นพระราชาคณะแลเลื่อนตำแหน่งยศ ขึ้นโดยลำดับ จนถึงสมเด็จพระสังฆราช ระฤกถึงชาติภูมิเดิมจึงออกมาสร้างวัดที่เมืองเพชรบุรี ๒ วัด คือวัดหนองหว้าวัด ๑ แลวัดใหญ่วัด ๑ ทำเท่ากันเหมือนกันแลยังปรากฏอยู่ด้วยกันจนตราบเท่าทุกวันนี้ ๒ วัด วัดใหญ่นานานามใหม่เรียกว่าวัดสุวรรณาราม ตามชื่อของสมเด็จพระสังฆราชองค์นั้น แลราชภูรพากันนับถือ จึงให้ช่างจับนรูปสมเด็จพระสังฆราชทองในเวลาท่านออกมาเมืองเพชรบุรี แล้วหล่อไว้สักการบูชาตราบเท่าจนกาลบัดนี้ รูปสมเด็จพระเจ้าแต่งโมนั้นเวลาเอาออกแห่เปนครั้งเปนคราว แต่สืบถามไม่ได้ความว่าเป็นสังฆราชในครั้งแผ่นดินใดหรือเมื่อศักราชเท่าใด

วันที่ ๒๓ สิงหาคม เวลาเช้าเดินไปตามถนนริมฝั่งตะวันตก มีบ้านเรือนราษฎรมาก แต่ไม่เปนตลาดยี่สาหร่ายใหญ่โตอย่างฝั่งตะวันออก คงยุติไว้ว่าทำบ้านเรือนเมืองเพชรบุรีตั้งหนาแน่นอยู่ริมทางสองฝั่ง แต่ฝั่งตะวันออกมากกว่าฝั่งตะวันตก

ได้แวะนมัสการพระท้าวตมมหาธาตุ วัดเดิมมีพระปรารักษ์ใหญ่ ๕ ยอด ซึ่งนับว่าเป็นพระธาตุหลักเมืองเพชรบุรีสูงเส้น ๑ แต่ชำรุดพังลงเสียแต่ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ได้จัดการก่อขึ้นครั้งหนึ่งก็พังลงมามาก เจ้าพระยาสุรพันธ์จัดการก่อขึ้นใหม่เป็นครั้งที่สอง ขึ้นไปได้ถึงหลังคูกาก้างอยู่แต่เพียงนั้นจนทุกวันนี้ พิศราหัตถ์พระธาตุเพชรบุรี แต่เดิมน่าจะใหญ่กว่าพระธาตุเมืองราชบุรีแลเมืองสุพรรณ แต่หากชำรุดหักพังลงมาเสีย การทกก่อสร้างใหม่ไว้ถ้าจะทำต่อไปให้แล้วอย่างเดิมน่ากลัวจะพังอีก เพราะเป็นแต่ก่อทับของเก่าที่เหลือพังไว้ อัฐิที่หักก็ไม่แฉ่งถ้าจะซ่อมแซมกันให้ดีขึ้นจริงๆ ต้องรอลงถึงรากก่อใหม่ที่เดี๋ยวจึงจะเป็นอย่างดี แต่ท้าวตมมหาธาตุ นอกจากพระปรารักษ์ที่ค้างคางว่ามาแล้ว การบูรณปฏิสังขรณ์อยู่ข้างบริบูรณ์ด้วยผู้คนพลเมืองนับถือมาก สิ่งที่น่าอัศจรรย์คือพระพุทธรูปองค์ ๑ ซึ่งนับถือว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์ ตั้งอยู่ในวิหาร พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระสำริดหล่อเหมือนและเท่ากันกับ พระสำริดองค์เล็กที่วัดเขาตะเครา คู่มือเป็นพิมพ์เดียวกันทีเดียว เจ้าอธิการวัดมหาธาตุแจ้งว่าแต่เดิมรูปที่ราษฎรนับถือว่าเป็นศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นเทวรูป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นแต่เชิญขึ้นไว้แทนเทวรูป คนก็เลยนับถือว่าเป็นศักดิ์สิทธิ์ต่อมา ที่วัดมหาธาตุยังมีของโบราณที่น่าดูอีกอย่างหนึ่งคือใบเสมารอบอุโบสถ ทำด้วยศิลาแดงสลักลายอย่างโบราณครั้งอื่นๆ แยกกัน หลายอัน พระพุทธรูปทองเหลืองประจำซุ้มและยอดพระมหาธาตุของเดิมก็ยังอยู่ทน

ออกจากวัดมหาธาตุไปเยี่ยม พระพิศาล สมณะกิจ วัดคงคาราม แล้วจึง กลับมา ทักมีราษฎรมาขึ้นเรื่องราวหลายคนเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดคือเตือนความเป็นตน ที่เป็นเรื่องควรกล่าวในหนังสือ ๒ เรื่อง คือ เรื่องหนึ่งราษฎรเจ้าของนาทุ่งเชิงเขาหลวงหลายสิบคน ร้องว่านาทำพังทำนบที่ตำบลน้ำหักไหลเข้าท่วมนาของราษฎรถึงทำหาประโยชน์ไม่ได้เป็นอันมาก เรื่องนี้ได้ส่วนได้ความว่าที่นเคยมีทำนบ แต่ปีนั้นทำนบพังจนน้ำไว้อยู่ นาท่วมนาของราษฎรเสียเป็นอันมากจริง ได้ตรวจดูเห็นว่าที่ทำนบที่ทำยาวไม่เกินเส้น ๑ และจะทำให้ได้ง่ายจึงได้รับกับราษฎรว่าจะทำให้สำเร็จป็นามิให้น้ำเข้าท่วมนาทางนี้ได้อีก เป็นอันพอใจของผู้ขึ้นเรื่องราว

อีกเรื่อง ๑ มีพวกลาวทรงดำมายื่นเรื่องราວว่า ได้รับพระราชทานตราภูมิพิเศศคุ้มห้าม
 ค่านามาแต่รัชกาลที่ ๔ บัดนี้ผู้รักษาเมืองจะเก็บเอาค่านาเป็นความเดือดร้อน ได้ตรวจดูเป็น
 ตราภูมิพิเศศซึ่งได้พระราชทานเป็น บำเหน็จ เณาะตัว แก่พวก ที่ ถูกเกณฑ์ ทำพระนครศรีจริง
 จึงได้สั่งให้งดการเก็บเงินค่านาจากตราภูมิเช่นนี้ ควรเป็นของยกเปลี่ยนเป็นตราภูมิใหม่ตาม
 ประกาศหรือจะคงใช้ต่อไปต่อไป และได้นำความกราบบังคมทูลแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ว่าตราภูมิเช่นนี้ให้เป็นอันใช้ได้ต่อไปจนตลอดชีวิตของผู้ซึ่งได้รับพระราชทาน

เวลากลางวันขึ้นไปพระนครศรี ได้แวะนมัสการพระที่วัดมหาสมณาราม เห็นกุฏิ
 แลโบถคารเปรียญชำรุดชุกชุมหลายแห่ง การชำรุดเหล่านี้ถ้ารับซ่อมจะไม่สู้เปลืองพระ
 ราชทรัพย์ ถ้าทิ้งไว้ช้าจะเปลืองมาก จึงได้สั่งให้กะประมาณการซ่อมมาในงบประมาณศก
 ๑๑๘ พระที่นั่งแลสถานที่ต่าง ๆ ในพระนครศรีต้องการรักษาพอใช้ ไม่ใคร่จะชำรุดชุกชุม
 สักมากนักนัยการที่จะซ่อมแซมให้ดีขึ้นไม่ต้องเปลืองพระราชทรัพย์มาก ได้พิจารณาถึงเหตุ
 ที่จะแก้ไขพระที่นั่งที่ประทับที่พระนครศรี ให้เป็นที่ทรงพระราชสำราญยิ่งกว่าแต่ก่อน เห็น
 ว่าถ้ายกพระที่นั่งราชธรรมสภาขึ้นเป็น ๒ ชั้นจะเป็น ที่ ทรง พระราช สำราญ ยิ่งกว่า พระที่นั่ง
 หลังเก่าเป็นอันมาก แต่ถึงกระนั้นก็ถ้าจะเสด็จเมืองเพชรบุรีในเวลาปัจจุบันนี้ ดูมีการที่
 ควรจะต้องแก้ไขหลายอย่าง คือจะต้องปลูกตำหนักแลที่พักให้พอเป็นต้น ที่สำคัญนั้นคือ
 เรื่องที่จะต้องทำทางให้รถขึ้นได้ ถึงยอดเขา ทางนั้นทำได้ไม่ยาก เพราะทุกวันนี้ถนนเขื่อน
 และดินระเบิดอยู่ในอำนาจของสำคัญที่จะต้องทำอีกอย่าง คือเรื่องสูบน้ำ ถ้ายังไม่ทำสูบน้ำ
 และฝั่งท่อน้ำให้ใช้ได้ โดยสะดวกทั้งลูกเขตรอบใด จะจัดว่าพระนครศรีเป็นที่สำราญไม่ได้
 อยู่ตราบนั้น ได้พิจารณาเห็นว่าคิดเรื่องสูบน้ำได้ไม่ยากนัก คือตั้งโรงสูบที่ริมแม่น้ำ
 ตั้งถึงท่อดกเขายอดกลางที่มพระเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ทุกวันนี้ เห็นว่าจะหาน้ำใช้ได้พอทั้งเขา
 การสำคัญอีกอย่าง ๑ คือ เรื่องสุขาภิบาลจัดการเทของโสโครก แต่เมื่อมีถนนแล้วก็ไม่ยาก
 อันใด ได้พิจารณาถึงดูถึงความสบายในการที่อยู่พระนครศรี เห็นว่าถ้าไม่ใช่ระตุรอันจัดซึ่ง
 ทำให้ไปไม่หล่นหมดตันแล้ว คงจะอยู่ได้สบายไม่น้อยแล้วไข้เจ็บอันใด เพราะเขาหมื่นเป็น

เขาห้อยมอยู่ไกลป่ามากสังเกตดูในเวลาที่เขาขึ้นไปในระดูนั้นแม่เป็นเวลาที่วันเที่ยง พอขึ้นถึงยอดเขาก็ได้ลมทะเลรู้สึกเย็นสบายกว่าที่อยู่ริมแม่น้ำ เขานั่งเสียอย่างเดียวแต่เป็นเขาหินปูนไม่ใคร่มีดิน ถึงน้ำแล้งจึงพาให้ไปไร่ร้างไกร่นไปหมด พักกินข้าวกลางวันบนยอดเขาแล้วกลับลงมา

เวลาบ่ายพวกมิชชันนารีอะเมริกันมาหา ได้ถามถึงการที่เขาทำในเวลานี้ดูก็ยังเป็นทำนองเดียวกับที่ทำอยู่แต่ก่อน คือนอกจากการสอนศาสนา มีโรงเรียนผู้ชายโรง ๑ โรงเรียนผู้หญิงโรง ๑ กับโรงพยาบาลโรง ๑ พวกมิชชันนารีมีผู้ชาย ๒ ผู้หญิง ๕ ในเวลาเย็นได้ไปเยี่ยมตอและไปดูที่โรงพยาบาล ในเวลานี้มีคนไข้อยู่แต่ ๒ คน

วันที่ ๒๔ สิงหาคม เวลาเช้าเข้าไปที่ท่าเขาหลวง ต้องไปทางริมน้ำ เพราะทางหลวงตอนแต่เขามไหสวรรย์ไปเขาหลวง น้ำท่วมก้นขาตเป็นหลายตอนเดินยาก แม้ทางที่ไปริมน้ำก็ต้องลุยน้ำไปประมาณ ๑ ในส่วน ๔ ของระยะทาง บางแห่งถึงน้ำท่วมท้องม้ แต่ก็เป็นการดีที่มาทางนี้ ด้วยได้ตรวจดูที่นาซึ่งราษฎรร้องว่าน้ำแม่น้ำล้นเข้าตำบลน้ำหักท่วมเสียไปเป็นอันมากนั้น แลเห็นได้ว่าเป็นความเดือดร้อนของราษฎร แลเป็นที่เสื่อมเสียประโยชน์ของบ้านเมืองจริง เพราะทุ่งในบริเวณเขาหลวงนั้นเป็นที่ลุ่ม ในเวลานี้แลดูเป็นน้ำเจิ่งท่วมไป จำเป็นต้องคิดปิดน้ำตำบลน้ำหักแก่น้ำท่วมทุ่งนั้นจึงได้ ที่ในท่าเขาหลวงดูยังเป็นปกติดังเคยเห็นแต่ก่อนพักกินข้าวเช้าที่ในถ้ำแล้วกลับมาถึงเมืองในเวลากลางวัน เวลานั้นได้ทราบความจากผู้รักษามืองเพชรบุรีว่า ชาวเพชรบุรี ๕ คน เข้าไปค้าขายในกรุงเทพฯ แล่นเรือกลับมาถึงปากอ่าวเมืองสมุทรสาครถูกผู้ร้ายตเรือเมื่อวันที่ ๑๔ เดือนสิงหาคม ศก ๑๑๗ เกือบเอาทรัพย์สินของไปได้ แต่ผู้ถูกทำร้ายหาได้ทำกฎหมายตราสิน หรือแจ้งให้ผู้รักษามืองสมุทรสาครทราบไม่ เป็นอันยังไม่ผู้หนึ่งผู้ใดได้ติดตามผู้ร้ายรายนี้ จึงได้เรียกตัวผู้ถูกทำร้ายทั้ง ๕ คน มาถาม ได้ความว่าพาสินค้าเข้าไปขายในกรุงเทพฯ จอดเรืออยู่ที่ท่าศาลเจ้าใหม่ เมื่อจอดเรืออยู่นั้นมีจีนผู้หนึ่งได้มาขอเงิน ๕ ตำลึง คนพวกนี้ไม่ให้ ครั้นขายของหมดแล้วออกเรือมาทางคลองมหาไชยจอดนอนในคลองนั้นคนหนึ่ง แต่หาได้สังเกตว่าผู้หนึ่งผู้ใดติดตามมาไม่ รุ่งขึ้นไปจอดเรือรอน้ำที่ไกรกกรากอีกครั้งคืน ก็ไม่มีผู้ใดติดตามมาครั้นแล่นออกไปถึงทะเลอ่าว

ทำเงินห่างฝั่งประมาณ ๒๐๐ เส้น จึงมีเรือเปิดทะเลของสุรายแล่นแอบเข้ามาตเรือเก็บได้ทรัพย์
 สิ่งของแล้วชักใบแล่นไปทางเมืองสมุทรปราการ พวกเจ้าทรัพย์ไม่รู้จักสุราย เป็นแต่จำหน้าได้
 มีสิ่งสำคัญที่เก็บไว้ได้คือกระบอกดินดำอัน ๑ กับเสศกระดาศที่ห่อดินดำอัน ๑ ตกอยู่ในเรือของ
 พวกเจ้าทรัพย์ ได้เอาของทั้งสองสิ่งนี้มาตรวจดูเห็นเสศกระดาศนั้นนมตัวหนังสือเส้นหนึ่งว่า
 ศาลเมืองสมุทรปราการคดีในระหว่างเงินเจยกทำ จึงพิจารณาเห็นว่าสุรายรายนคงจะเป็นคน
 เมืองสมุทรปราการ ด้วยเรือเปิดทะเลเป็นเรือใช้ในเมืองสมุทรปราการโดยมาก เมืองสมุทรสาคร
 ไม่ใคร่มี ประการ ๑ เรือนั้นแล่นไปทางเมืองสมุทรปราการ ประการ ๑ หนังสือในเสศ
 กระดาศนั้นก็ปรากฏว่าเป็นหนังสือสำนวนความศาลเมืองสมุทรปราการ หนังสือเช่นนี้ย่อมจะมี
 อยู่แต่ในศาลหรือกับคนซึ่งเป็นตัวความ เพราะเหตุฉะนั้นเห็นหลักถานพอจะสืบเอาตัวสุราย
 ได้ จึงได้ชักชวนเจ้าทรัพย์ซึ่งจำหน้าสุรายได้ให้มาด้วย เพื่อจะได้มอบแก้ข้าหลวงเทศา
 ภิบาลมณฑลนครไชยศรีให้สืบสวนต่อไป แลความเรื่องนั้นต่อมาได้ความว่าเจ้าทรัพย์ได้ตัวเงิน
 เจยกทำ ซึ่งมีชื่อในเสศกระดาศจำได้ว่าเป็นตัวสุรายที่ใดต่อเรือ ข้าหลวงผู้รักษาเมือง
 สมุทรปราการได้จับไว้พิจารณาแล้ว

ในเวลากลางวันพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านในเมืองเพชรบุรีพร้อมกันมาหา เมื่อได้ถามถึง
 ทุกข์สุขของไพร่บ้านพลเมืองตามอย่าง ซึ่งได้เคยถาม มาทุก ๆ เมือง ได้ความจากกำนัน
 ผู้ใหญ่บ้านบางคน ว่าราษฎรมีความเดือดร้อนอยู่ด้วยเรื่องพิกัดอากรค่าน้ำอย่างเดียวกับที่
 กำนันผู้ใหญ่บ้านร้องในเมืองราชบุรี ไม่จำต้องอธิบายซ้ำในทัน ความเดือดร้อนอีกอย่าง ๑
 นั้นว่าด้วยเรื่องขอน้ำตาลหลวง ได้เลี้ยงพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลทรงนชแจ่งว่า ขุนแขวง
 (เขียว) นายอำเภอก็มีหมายให้ขอน้ำตาลจากราษฎรให้ราคาแต่ทะนนละ ๒ สิ่ง ราคา
 ขอบายกันในพื้นที่เมืองทะนนละ ๕ สิ่ง ราษฎรไม่เต็มใจขาย กำนันผู้ใหญ่บ้านต้องบังคับ
 ขอบเอาด้วยอำนาจ ราษฎรขัดเคืองพากันตำว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านต่าง ๆ ดังนี้ เห็นเป็นการ
 ปรลาดด้วยไม่มีราชการอย่าง ๑ อย่างใด ที่ได้กะเกณฑ์ให้ขอน้ำตาลหลวง ตามข้าหลวงเทศา
 ภิบาลและผู้รักษาเมืองก็ไม่ทราบแลไม่ได้ส่ง, จึงได้ให้หลวงศรีสัตยารักษ์ ข้าหลวงพิเศษ

ซึ่งอยู่เมืองเพชรบุรีพิจารณา ขุนแขวงให้การรับสารภาพว่าได้หมายสั่งให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน บังคับช้อนาตาลจากราษฎรราคาทะนนละ ๒ สลึงจริง เพราะพระยาสุรินทรฤาไชย (ปั่ว) สั่งให้ขอเอาไปจำหน่ายขายเป็นอาณานิคมประโยชน์ของพระยาสุรินทรฤาไชย ขุนแขวงหาได้เอา เป็นอาณานิคมส่วนตัวไม่ได้ความดังนี้ ข้าหลวงพิเศษจึงพิพากษาให้ถอดขุนแขวงออกจากตำแหน่งและให้เอาตัวจำคุกมีกำหนด ๓ เดือน เพราะเหตุว่าถึงจะได้ทำการตามคำสั่งของ พระยาสุรินทรฤาไชยจริงดังคำให้การ ก็ทำโดยรู้อยู่แล้วว่าคำสั่งนั้นเป็นการที่จะให้เบียดบัง ราษฎรเพื่ออาณานิคมประโยชน์ของพระยาสุรินทรฤาไชย มิใช่ราชการ ผู้กระทำตามคำสั่งเช่นนั้น ย่อมมีความผิดด้วย แต่พระยาสุรินทรฤาไชยนั้น เพราะถึงอนิจกรรมเสียแล้ว ก็เป็นอันพ้นที่ จะต้องพิจารณาเอาโทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย ได้สั่งให้เอาตัวอายับยวขุนแขวงจำ ตรวนลงเรือพาเข้ามาส่งคุกในกรุงเทพฯ เพื่อจะให้คดีเรื่องนี้เป็นเยี่ยงอย่างแก่กรมการหัว เมือง อย่าให้พึ่งบังคับบัญชาผู้ใหญ่ในการทุจริตต่อไป

เวลาบ่าย ๔ โมงออกเรือจากเมืองเพชรบุรี ล่องลงมาประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงบ้าน แหลมจอดพักนอนคืนหนึ่ง ที่บ้านแหลมนี้เจริญแปลกตาขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก มีบ้านช่องแน่น หนาเรียงรายกันตลอดหลายคുന്ന่า ราษฎรอยู่ที่บ้านแหลมหากินด้วยการทำปลาหอยแลทำ หงนาเกลือแลนาข้าวด้วย ผู้คนบริบูรณ์ มีเรือใหญ่น้อยต่างเมืองมาจอดรับซื้อสินค้าหลายสิบลำ ถ้าถามกำนันผู้ใหญ่บ้านได้ความว่าตั้งแต่จัดการปกครองท้องที่โจรผู้ร้ายสงบ ราษฎรในหมู่บ้านแหลมได้ทำมาหากินเรียบร้อยเป็นปรกติมาจนทุกวันนี้

มาพักที่บ้านแหลมได้ข่าวระแวกอีกเรื่อง ๑ คือราษฎรชาวเมืองสงขลาคน ๑ ต้องถูก เจ้าพนักงานสรรพภาษีจับจำไว้ที่บ้านแหลม ทำเรื่องราวขึ้นไปร้องที่เมืองเพชร จึงได้เอา ลงมาไต่สวน ได้ความว่าเดิมผู้ยื่นเรื่องราวข้อเกลือบรรทุกเรือไปเสียภาษีเสร็จแล้ว มาตรวจ ทบทเจ้าภาษีตีให้ขาดจำนวนเงินที่เสียไป ๓ บาท จึงนำความขึ้นไปร้องต่อ พระสัจจาผู้รักษา เมืองว่า เจ้าภาษีตีตัวให้หาครบตามราคาเงินที่เสียไม่ พระสัจจาสั่งให้ผู้ยื่นเรื่องราวมา ขอตบทเจ้าภาษีเสียให้ครบ ครั้นผู้ยื่นเรื่องราวลงมาขอตบ เจ้าภาษีว่าผู้ยื่นเรื่องราวจะฉ้อ ภาษี จับตัวไปอายัดกำนันให้จำไว้ ๔ วัน ได้ไล่เลียงขุนพิทักษ์ ซึ่งผู้รักษาเมืองได้ตกลง

มาเป็นเจ้าภาษีคนนั้น ว่าผู้ยื่นเรื่องราว จะหนีภาษีด้วย อาการอย่างไร ๕๕ จึงแจ้งให้เป็น ที่พอใจไม่ได้ เพราะเรือที่บรรทุกเกลือก็ยังไม่ได้ออกจากท่า แลการก็ปรากฏอยู่ว่า ผู้ยื่นเรื่องราวเองเป็นผู้วิ่งเต้นร้องขอใบเสร็จให้ถูกต้องจึงพิจารณาเห็นว่า ความเรียงนเจ้าพนักงานสรรพภาษียิ่งทำตัวฉ้อเงินภาษี กล่าวคือรับเงินไว้มาก ทำตัวให้แต่น้อย ไปถูกคนเสียภาษีอ่านหนังสือออก ตรวจตัวได้ความว่าไม่ครบเงิน ไปร้องเรียนให้การออกรับเงิน เจ้าพนักงานสรรพภาษีก็ตรวจหาเหตุเอาตัวจำเลย ความจริงคงจะเป็นเช่นนั้น แต่จับไม่ทันด้วยเวลาไม่พอจะได้ส่วน แลเห็นว่าเป็นคนดีราคาเงินแต่ ๓ บาท จึงสั่งให้ปล่อยตัวผู้ยื่นเรื่องราวไปในขณะนั้น แลขอให้เจ้าพระยาสุรพันธ์เปลี่ยนขุนพิทักษ์ออกเสียจากเจ้าพนักงานสรรพภาษีโดยเร็ว เวลาตี ๑๑ พอรุ่งสว่างออกเรือจากบ้านแหลมเมืองเพชรบุรี ข้ามมาอำเภอมืองสมุทรสงคราม

รวบรวมเนื้อเห็นในส่วนเมืองเพชรบุรีที่ได้ไปตรวจในคราวนี้ เห็นว่าจะหาเมืองใดในพระราชอาณาเขตที่ต่ำกว่าเมืองเพชรบุรี จะหาได้ด้วยยาก เป็นเมืองที่ภูมิลำเนาดี ๕๕ ที่น้ำที่อุดมด้วยทรัพย์ ซึ่งจะเกิดสิ่งสินค้าต่างๆ แลผู้คนก็บริบูรณ์ แต่ในส่วนการปกครองที่เป็นอยู่ในเวลานี้ มีความเสียใจที่จำต้องรับว่าผิดคาดผิดคิดหมดทุกอย่าง ตกลงต้องว่าเป็นเมืองที่มีการจะต้องจัดแก้ไขมากกว่าบรรดาเมืองที่ได้ไปตรวจทั้งมณฑลนครไชยศรี แลมณฑลราชบุรีในครั้งนั้น แต่การที่จะต้องจัดนั้น ไม่ใช่ว่าการยากเหลือบ่ากว่าแรงอย่างใด ต้องการคนดี ๆ สัก ๔, ๕ คน จัดส่งออกไปแต่กรุงเทพฯ ๕ ให้พอแก้ความต้องการในเมืองนี้ บ้านเมืองคงจะเรียบร้อยได้ในไม่ช้าเกินไป ใช้แต่เท่านั้นยังเห็นว่า เมืองเพชรบุรีถ้าจัดการให้ดีจะได้โดยเร็ว เพราะสิ่งซึ่งจะทำให้ดีแลจะให้ได้โดยง่ายมีอยู่เป็นอันมาก ถ้าทำให้ถูกแลทำจริงๆ ผู้ใดเป็นผู้ว่าราชการเมืองควรเชื่อใจได้ว่า ความชอบแลบำเหน็จรางวัลอยู่ในเงอมือของผู้คนเป็นแท้

วันที่ ๒๕ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากบ้านแหลมเมืองเพชรบุรีแล่นมาเข้าปากน้ำเมืองสมุทรสงคราม เวลา ๓ โมงเช้าจอดพักให้ศพายกินข้าวมื้อใหญ่ในคลองแม่กลองประมาณชั่วโมง ๑ แล้วออกเรือต่อมาตามคลองแม่กลอง เวลานั้นเป็นคราวันมาท่วมตลิ่ง ใช้เรือไฟเล็ก

จูงเรือได้สะดวก ลำบากแต่เลี้ยวในที่คดพ่วงเรือยาวฟาดกับกอไม้ริมตลิ่งบ่อย ๆ เวลาบ่าย ๒ โมง
ถึงที่ว่าการอำเภอบางโพธิ์ตบแต่งเมืองสมุทรสาคร นายสงกรานเป็นนายอำเภอ ได้แวะขึ้นตรวจ
ที่ว่าการอำเภอยังจัดไม่มีใครเรียบร้อย เพราะเพิ่งตั้งใหม่ นายสงกรานก็พามาเป็นนายอำเภอ
ตรวจที่ว่าการอำเภอ แล้วออกเรือต่อมาพบพระยาสุนทรบุรีว่าที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล
นครไชยศรีกับพระสมุทรสาครานุรักษ์กลางทาง เพราะเดิมกะว่าจะถึงวันที่ ๒๖ มาเร็วไปวัน ๑
เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองสมุทรสาคร จอดเรือพักอยู่ที่หน้าป้อมวิเชียรโชฎก

ในเวลาบ่ายวันนั้นได้ลงเรือไฟเล็กไปตรวจที่ว่าการเมือง ซึ่งอาศัยอยู่ที่บ้านของ
พระยาสุนทรสงคราม ใช้เรือนแพเป็นออฟฟิศ ได้ตรวจดูออฟฟิศแม่ตั้งอยู่ในเรือนแพหลังเล็ก
การจัดสอาดเรียบร้อยเป็นที่พอใจมาก และเห็นได้ว่าได้จัดการออฟฟิศเป็นหมวดหมู่ แล
เก็บสรรพหนังสือต่าง ๆ เอาไว้ตามที่ซึ่งควรเอาไว้มาก ๆ อย่าง เวลาจะต้องการรู้สิ่งใดถาม
สิ่งใด รู้ได้จนพอใจโดยทันทีทุกอย่าง มีรายย่อซึ่งทำไว้ให้ทราบการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้
คือยอดสำมะโนครัวเมืองสมุทรสาครแบ่งเป็น ๓ อำเภอ คืออำเภอเมือง อำเภอกระทุ่มแบนและอำเภอ
บางโพธิ์ ส่วนอำเภอบางโพธิ์ยังไม่ได้ทำสำมะโนครัวรู้จำนวนยังไม่ได้ รู้ได้แต่ ๒ อำเภอ
มีจำนวนกันนั้น ๑๙ ผู้ใหญ่บ้าน ๑๔๒ ราษฎรไทย ๑๓๓๔๕ จีน ๓๕๒๓ รวมเบ็ดเสร็จ
๑๗๐๗๑ จำนวนหลังคาเรือน ๔๙๕๑

วัดมี ๔๗ วัด พระสงฆ์ ๔๔๘ ศิษย์วัด ๓๙๖ คະຕິສาลเมืองความเก๋าค้างมา
แต่ก่อน ๓๙๘ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ ๔๑ เรื่อง ขำระแล้วในศก ๑๑๗ สี่เดือน ๔๘ เรื่อง ได้
เงินค่าธรรมเนียม ๒๑๗๗ บาท ๒๖ อัฐ ความในศาลอำเภอเมืองเกิดขึ้นในศก ๑๑๗ ร้อยเอ็ด
เรื่อง แล้วไป ๕๕ เรื่อง ต้องส่งศาลเมือง ๔๖ เรื่อง ได้ค่าธรรมเนียม ๗๗๖ บาท ๔๐ อัฐ
ได้ตรวจดูความที่ค้างเป็นความเก๋าสะสมเสมอสักแต่ว่าติดอยู่ในสารบบโดยมาก ความที่ควรจะ
ชำระ ได้ชำระสะสางไปตามควรไม่พบเรื่องใดที่จะต้องดักเตือน

เงินสรรพภาษีที่เก็บได้ใน ๔ เดือนนี้ เป็นเงิน ๒๕๗๗๘ บาท ๖๒ อัฐ เทียบกับ
ศก ๑๑๖ เงินศกนบน ๒๐๓๑ บาท ๒๐ อัฐ

ออกจากที่ว่าการเมืองไปดูที่ตรางขังนักโทษ ซึ่งยังคงขังอยู่ในตรางเดิม แต่ก็แลเห็นได้ว่าเมืองนี้ได้จัดการให้ความสุขแก่นักโทษตามสมควรแก่กำลังที่จะทำได้ กล่าวคือไม่ได้ใครก แลไม่ขัดเยียดเหลือเกิน เพราะนักโทษมีอยู่น้อยคน ได้ถามตัวนักโทษถึงการกินอยู่ นักโทษพากันบอกว่า ได้กินอยู่อิ่มหนำบริบูรณ์ ไม่มีผู้ใดร้องทุกข์ในข้อนี้ หรือข้อที่จะว่าถูกกดขี่ข่มเหงอย่างใด นอกจากร้องขอโทษบ้างร้องคัดค้านคำตัดสินบ้าง อนึ่งนักโทษในเมืองนี้ได้จัดให้ทำการเย็บจากขายได้เงินส่งหลวงมากบ้างน้อยบ้างทุก ๆ เดือน ได้เรียกบาญชีนักโทษมาตรวจดูตลอดเป็นบาญชีที่ทำโดยจริงแลละเอียดถูกต้อง สังเกตเห็นได้ที่กำหนด วัน ตัดสิน แลแห่ง จำหน่ายวันที่ได้ปล่อยไปตลอดมาโดยลำดับ พบในบาญชีนักโทษที่ติดไม่มีกำหนดสองคน เหตุว่าโทษเป็นสมัคพรรคพวกผู้ร้ายลอกทองพระ เห็นว่าติดมาคนละ ๓ ปี พอควรแก่โทษอยู่แล้ว จึงได้สั่งให้ปล่อยไปในขณะนั้นทั้ง ๒ คน ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภอซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน นายขุ่มเป็นนายอำเภอ เป็นการเรียบริบร้อยพอใช้ได้ เพราะอยู่ใกล้ออฟฟิศเมือง

ออกจากที่ว่าการเมืองแล่นเรือขึ้นไปดูลัดทำเงิน แลลัดบางปลาซึ่งว่าทำให้น้ำเค็มขึ้นตามแม่น้ำเร็วไป จนเรือกสวนในเมืองนครไชยศรีเสียไปเป็นอันมากนั้น ลัดทำเงินในเวลา ๕ ชั่วโมงสักเส้น ๑ ยาวสัก ๘ เส้นแต่ลัดหาได้หยั่งไม่ได้ ความว่าลัดยาวสัก ๓ วา ลัดนั้นถ้าจะปิดคงปิดได้ด้วยสายน้ำไม่แรงนัก แต่คงเปลืองเงินมาก แต่ลัดบางปลานั้น กว้างอยู่ใน ๕ วา ลัดไม่เกิน ๘ สอกคงจะปิดได้ง่าย

วันที่ ๒๖ สิงหาคม เวลาเช้าข้ามฟากไปดูตลาดโกรกกราก ตลาดนี้เป็นตลาดใหญ่ที่อยู่ของพวกจีนทำละมูหาลาปลาเป็นพื้น เป็นคนบริบูรณ์มาก แต่ถ้อยกันว่าต้องอยู่โรงจากแลอยู่ กับพื้นดิน ถ้าจะทำตึกกว้านหรือจะยกพื้นทำเรือนให้สูงเป็นอัมมมงคล จะเชื่อกันมาด้วยเหตุใดไม่ได้ความ เดินตามถนนในตลาดนี้กว่า ๒๐ เส้นจึงหมดตลาด การทำปลาบั้นว่ามีกำไรมาก ละมูที่เมืองสมุทรสาครมากกว่าปีกลาย ๖ ละมู ได้ไต่ถามพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านทั้งไทยแลจีน ถึงความสุขทุกข์ได้ความว่า เป็นการเรียบริบร้อยเป็นสุขสำราญทั่วกัน สังเกตดูผู้คนพลเมืองดูพากันมีความนิยมนักใคร่พระสมุทรสาครานุรักษ์ แลหลวงวิเศษภักดีปลัดโดยมาก มีเรื่องราว

ร้องทุกข์ขึ้นไม่ถึง ๑๐ ฉบับแต่เรื่องราวที่ร้องนั้น ก็มีแต่ร้องขอโทษแลอุทธรณ์คำตัดสินของศาลเท่านั้น ถ้าจะว่ารวมความเปนเนื้อเห็น ที่ได้ตรวจเมืองสมุทรสาครครั้งนั้น เห็นว่าการปกครองจัดเป็น เรียบร้อย ดีกว่าทุก ๆ เมืองในมณฑล นครไชยศรี แลมณฑลราชบุรี ที่ได้ตรวจใน ครั้งนั้น หากจะติได้แต่ว่ายังมีเหตุการณ์ร้ายเกิดขึ้นบ้าง เช่นตีเรือในปากอ่าวแลปล้นก็มีในเร็ว ๆ นี้ถึง ๒ ราย แต่ก็จำต้องยอมว่าเหตุเกิดในที่รักษายาก แลการปล้นนั้นผู้ว่าราชการเมืองกรมการได้สืบเสาะจับได้ทั้ง ๒ ราย จะติโทษก็ไม่ควร

เวลา ๔ โมงเช้าออกเรือจากเมืองสมุทรสาครมาทางคลองมหาไชย เวลาบ่าย ๔ โมงถึงกรุงเทพ ฯ รวมเวลาที่ไ้กราบถวายบังคมลาไปตรวจราชการครั้งนี้ ๑๙ วัน ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้า บรรดาผู้ที่ไปด้วยกันทั้งนายไพร่ มีความผาสุกทั่วหน้า หวังว่าการที่ได้ตรวจครั้งนี้ คงจะมีผลให้เกิดประโยชน์แก่ราชการในหัวเมืองทั้งมณฑลต่อไปตามสมควร.

จดหมายรายวัน

เสนาบตีกระทรวงมหาดไทย

ตรวจราชการเมืองชลบุรี, เมืองฉะเชิงเทรา

เดือน มกราคม ร.ศ. ๑๑๕

ศาลว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐

วันที่ ๓ มกราคม โดยสานรถไฟปากน้ำออกจากกรุงเทพฯ เวลา ๒ โมงเข้าไปลงเรือ
อรรถเรศที่เมืองสมุทรปราการ พระยาชลยุทธโยธินทร์ได้เป็นธุระช่วยจัดรถสลับแลจ้ดเรือให้
ไปในเที่ยววัน ตัวพระยาชลยุทธโยธินทร์กับพระยาสุมนัย วินิตได้ตามไปส่งถึงเมืองสมุทร-
ปราการ ที่นั้นพระสมุทบุรานุรักษ์แลกรมการนายทหารก็ได้มาคอยต้อนรับตามธรรมเนียม

ข้าราชการที่ไปด้วยคราวนี้ คือ พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนคร
ไชยศรี ซึ่งยังป่วยหมอให้ออกไปรักษาตัวอยู่ชายทะเลได้โดยสานไปด้วยคน ๑ หลวงอนุชิต
พิทักษ์ ข้าหลวงสรรพากรมณฑลปราจีนบุรี ๑ นายใหญ่ในกระทรวงมหาดไทย พนักงาน
ตรวจการเรือนจำ ๑ ขุนแพทย์วิเศษหมอ ๑ กับเสมียนแลคนใช้พอสมควร

เวลา ๓ โมงเข้าไปได้คราวน้ำ ใช้จักรเรืออรรถเรศออกจากเมืองสมุทรปราการ ไปถึง
อ่างศิลาเวลาบ่าย ๒ โมง พระยาชลบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี กับกรมการผู้ใหญ่
ผู้น้อยกันนั้นผู้ใหญ่นั่งในอู่เรืออ่างศิลา ทงพระนรินทร์รังสรรค์ผู้บังคับการทหารเรือได้
มาคอยรับ ขึ้นพักอยู่ที่อาโศรยสถาน

ตึกอาโศรยสถานทั้ง ๒ หลังนี้เป็นตึกมีมาแต่เดิม แต่ชำรุดทรุดโทรม อาโศรยไม่ได้
ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ ในการเฉลิมพระชนม์พรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลาเสด็จ
ประทับอยู่ในยุโรป สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ บริจาค
พระราชทรัพย์ในส่วนพระองค์ พระราชทานให้ซ่อมแซมตึกทั้ง ๒ หลัง ทงสร้างเครื่อง
ตั้งแต่สำหรับตักจัดเป็นอาโศรยสถานสำหรับสาธารณประโยชน์ แล้วเสร็จในเวลาเมื่อพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนพระนคร ทรงอนุโมทนาแล้วจึงพระราชทานนามตึกทั้ง ๒
ให้เรียกตึกหลังใหญ่ว่า ตึกมหาราช แลตึกหลังเล็กนั้นให้เรียกว่าตึกราชินี สืบมา ผู้ใดจะ
อาโศรยเป็นที่พักรักษาตัวเมื่อได้รับอนุญาตของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ก็ไปอาโศรย
ได้ไม่ต้องเสียค่าเช่าอย่างใด แต่เต็มใจช่วยเกื้อหนุนในการรักษาอาโศรยสถานนั้นคนละมาก
น้อยเท่าใดก็ได้ตามเจตนา

ได้ตรวจดูสมุดรายชื่อผู้ที่ไปพักอาศัยสถาน ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๘ มาจนบัดนี้ ๒๐ ราย ผู้อาศัยได้ให้เงินบำรุงอาศัยสถานทุก ๆ ราย มีจำนวนเงินตั้งแต่รายละ ๑๐๐ บาทลงมา จนถึง ๕ บาท ตามเวลาที่ได้อาศัยอยู่นานบ้าง เพียงวันสองวันบ้าง มีจำนวนเงินบำรุงอาศัยสถานที่ได้รับทั้งสิ้น ๓๓๐ บาท และที่ได้รับในกรุงเทพ ฯ ก็ยังมีอีกบ้าง รวมเบ็ดเสร็จกว่า ๕๐๐ บาท ถ้ามีผู้อาศัยและผู้อาศัยอยู่อุปการะต่อไปดังได้เป็นมาใน ๒ ปีนี้ เห็นว่าเงินบำรุงจะพอซ่อมแซมอาศัยสถานได้ แต่ยังไม่คุ้มถึงเงินเดือนคนรักษา

ได้ตรวจดูการซ่อมแซมแลเครื่องแต่งเครื่องใช้ใน อาศัยสถานทำ พอใช้ได้ไม่เลว แต่การรักษายังไม่ดียังไม่ได้ซ่อมแซมเสมอตามฤดูกาล ครั้นเป็นการเตรียมรับเสนาบดี จึงเกลยงเกล้าเรียบร้อย แต่เชื่อว่าไม่เรียบร้อยอยู่อย่างนั้นเสมอ มีพยานแลเห็นได้ที่มีรอยปูน แตกกะเทาะยังซ่อมไม่ทันสักยังหาไม่ทั่วแลไม่แห่งทันเวลาที่ไปถึงในคราวนี้ อีกประการ ๑ เครื่องใช้เครื่องแต่งสำหรับสถานก็ยังไม่เรียบร้อยอยู่หลายอย่าง ทั้งดูยังไม่มีการเข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของใครจะทำอย่างไรในการรักษาอาศัยสถานนี้ จึงได้เรียบเรียงข้อบังคับสำหรับการรักษา อาศัยสถานที่อ่างศิลามอบให้พระยาชลบุรานุรักษ์

หมวดที่ ๑

ว่าด้วยการรักษา

ข้อ ๑. เครื่องใช้ในหอนอน หอน้ำ ห้องกินข้าว ให้เก็บไว้ประจำห้องนั้น ๆ เครื่องใช้สำหรับเกลยงซึ่งเป็นที่เปียก ให้เก็บรวมไว้ในห้องกินข้าว

ข้อ ๒. เตียงนอนเตียง ๑ ต้องมีมุ้งไว้สำหรับเตียง ๒ หลัง ผ้าปูที่นอน ๒ ผืน ปลอกหมอน ๆ ละ ๒ ปลอก สำหรับเครื่องล้างหน้าต้องมีผ้าเช็ดตัวขนหนู ๒ ผืน ผ้าเช็ดหน้า ขนหนูสองผืน สำหรับเตียงนอนต้องมีที่นอนเตียงละอัน หมอนเตียงละ ๒ ใบ เครื่องผ้า เหล่านี้จะทำตู้เก็บรวมกันไว้ในห้องใดห้องหนึ่งก็ได้ แต่ต้องชักฟอกให้สะอาดอยู่เสมอ คือ เวลา ผู้อาศัยกลับไปแล้วต้องชักที่เตียงไว้ทันทีผู้ที่มาอาศัยใหม่

ข้อ ๓. ให้มีโคมแขวนตามเฉลียงแลห้องกินข้าวพอให้แสงสว่าง แลตามห้องนอน ให้มีโคมตั้งห้องละใบ ห้องน้ำให้มีโคมติดฝาห้องละใบ โคมเหล่านี้อาจมีหลอดไว้ โคมละ ๒ หลอด และคอยตรวจตราอย่าให้กะจุบร่ว

หมวดที่ ๒

ว่าด้วยการรับผู้เอาไศรย

ข้อ ๔. เมื่อผู้เอาไศรยนำใบอนุญาตออกมา ให้ผู้รักษาสถานเปิดแลจัดสถานหลังใด ให้เขาอยู่ตามใบอนุญาต ต้นใบอนุญาตนั้น ผู้รักษาสถานเก็บไว้แลให้จดลงในสมุดบัญชี สำหรับสถานด้วยจงทุกราย เมื่อผู้เอาไศรยไปแล้วให้พนักงานจดสลักหลังลงในต้นใบอนุญาต ว่าผู้เอาไศรยนั้นได้มาอยู่ตั้งแต่วันใดจนวันใด แลส่งต้นใบอนุญาตนี้ไปยังที่ว่าการเมืองจง ทูลเกล้า

ข้อ ๕. เมื่อผู้เอาไศรยได้เข้าอยู่ในสถานแล้ว ให้ผู้รักษานำสมุดลงนามไปให้เขาลงชื่อ ถ้าเขาให้เงินบำรุงสถานเท่าใด ให้ผู้รักษากำไ้ใบเสร็จให้เขาเป็นสำคัญ แต่ถ้าเขาว่าจะไปให้เงินในกรุงเทพ ฯ ไม่ต้องทำใบเสร็จให้

ข้อ ๖. ตัวเงินบำรุงสถานที่ซึ่งผู้เอาไศรยให้ไว้แก่ผู้รักษามากน้อยเท่าใด ต้องส่งไปไว้ยังคลังเมืองชลบุรีทั้งสิ้น จะใช้สอยเท่าใดให้ไปเบิกจากคลังเมือง

หมวดที่ ๓

ว่าด้วยการซ่อมแซม

ข้อ ๗. การซ่อมแซมสถานโดยปรกติ ให้นำปูนปลั้ครั้ง ๑ ทาสี ๒ ปีครั้ง ๑

ข้อ ๘. ถ้ามีการชำรุดเกิดขึ้น คือ หลังคารั่วก่ด หรือสิ่งใดแตกหักชำรุดก่ด ต้องซ่อมแซมแก้ไขโดยทันทีจะทอดทิ้งไม่ได้

หมวดที่ ๔

ว่าด้วยการตรวจ

- ข้อ ๙. ผู้รักษาสถานต้องเปิดสถานตรวจตราด้วยตนเอง ๓ วันต่อครั้ง ๑ อย่างให้ขาดได้
- ข้อ ๑๐. ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี หรือปลัด ต้องมาตรวจรักษาสถานไม่น้อยกว่าเดือนละครั้ง ๑ อย่างให้ขาดได้ แต่ในการตรวจนั้นต้องตรวจให้การเป็นไปดังข้อบังคับ

หมวดที่ ๕

ว่าด้วยรายงาน

- ข้อ ๑๑. ผู้รักษาสถานต้องทำรายงานยื่นผู้ว่าราชการ เมืองชลบุรี เดือนละครั้ง ๑ ในรายงานนั้นให้บอกรายชื่อผู้ที่ได้อาสาไศรยในเดือนนั้น แลเงินหรือสิ่งของที่ได้รับหรือได้ขอขึ้นในเดือนนั้น รายการที่ส่งของหรือสถานขำรดเหตุโทษ แลที่ได้ทำการซ่อมแซมในเดือนนั้น ทั้งจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายไปในเดือนนั้น แลให้ผู้ว่าราชการเมืองลงความเห็นแล้วส่งไปยังกระทรวงมหาดไทยทุกเดือน

เวลาบ่าย ๔ โมงได้ไปตรวจว่าการอำเภออ่างศิลา นายเสน่ห์เป็นนายอำเภอ แบบแผนการอำเภอยังคลาดเคลื่อนอยู่มาก แลเห็นได้ว่าเพราะกรมการอำเภอขาดความรู้ แลผู้ว่าราชการเมืองไม่ตรวจตราให้เข้มงวดคอยยังช่วยอยู่แต่ในการสรรพากร เพราะมีเจ้าพนักงานคอยตรวจตราอยู่เสมอ อำเภออ่างศิลานองทุกเล็กจำนวนราษฎรก็ไม่กักพันคน ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในอำเภอนับ ๑ ประมาณ ๑๐๐ ชั่ง ถ้าจะว่าโดยขนาดควรจะมีไว้ในอำเภอเมืองชลบุรี เพราะระยะทางไปมาเพียง ๒๐๐ เส้นเศษ หากควรจะแยกออกเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากไม่ แต่มีความจำเป็นอยู่อย่าง ๑ ด้วยที่อ่างศิลามีผู้มั่งคั่งแลชาวต่างประเทศไปมาอาไศรย แลในฤดูลมเหนือเรือไฟไปมากับเมืองต่างประเทศไปจอดบรรทุกสินค้าขึ้น มีผู้คนต่างชาติต่างภาษาสาส์น ถ้าไม่มีเจ้าพนักงานประจำอยู่ที่อ่างศิลา ให้แต่กำนันปกครองคงจะไม่เรียบร้อย ถึงกระนั้นก็ถ้าจะมีเพียงปลัดอำเภอเมืองแยกมาตั้งอยู่ที่อ่างศิลา หรือมีนายอำเภออ่างศิลาดังหาก แต่ให้ช่วยด้วยแต่คนก็จะพอแก่ราชการแลไม่เปลืองพระ

ตอนเช้าหยุดพักเอาแรงไม่ไปไหน
นอนกับสะเต๊ะบนเมืองชลบุรีใต้ตุ่ม
งโทรเลขไปศรีราชาผ่านไปไม่ห่าง

ไม่มากนัก โดยปกติใช้เพียงไม่กี่คนก็พอแล้ว เมื่อถึงเวลาเช้าวันเสาร์ที่สามของสัปดาห์ ก็จะแปรเปลี่ยนเป็นตลาดนัด และหลังจากนั้นชาวบ้านก็จะพากันไปทำไร่ไถนาตามบ้านของตัวเอง

เลส่วนหมากมะพร้าวตลอดไป ท
่างามตลอด ที่น่าหลังอย่างศิลา แ
พร้าวางามมาก สังเกตุดตามทีเคยขุดม
เข้าใจว่าพวกทำสวนหมาก มะพร้าว

ไปได้ มีต้นมะพร้าวทางแหลมมลายูเหมือนกับมีตึกแถวสร้างไว้เก็บค่าเช่า ทางเมือง
สมุทรสงครามแลในมณฑลกรุงเทพฯ ก็ทำนองเดียวกัน เข้าใจว่าทางแหลมมลายูผลประโยชน์
ที่เก็บได้จากมะพร้าวต้น ๑ ไม่ต่ำกว่า ๓ บาท หัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ยิ่งได้มากกว่านั้น
แม่ทเมืองชลบุรีในเวลา็นราคามะพร้าวขายกัน ๑๐ ใบบาท พวกเจ้าของสวนมะพร้าวที่
อ่างศิลาแลเมืองชลบุรีก็ไม่บริบูรณ์ผลประโยชน์เพราะมะพร้าวทางนี้ ถึงต้นงามผลไม่ออกเสมอ
บางปีก็ออกมากบางปีก็ออกน้อยสุดแล้วแต่ฝนตกมากตกน้อยตามฤดูปี ถ้าแล้งจัด ๆ ถึงต้นไม่ตาย
มะพร้าวที่ปลูกไว้สวนละมาก ๆ ปี ๑ จะมีผลให้เก็บไม่กี่ต้น ได้ความว่าถ้าคิดถว้กันสวนมะพร้าว
ในแคว้น ได้เงินปี ๑ ประมาณต้นละไม่เกิน ๒ สลึง ต้นหมากก็ไม่น่าทำนองเดียวกัน
การหาเงินของราษฎรในแคว้นได้ความตามที่เคราะห์ดูเป็น ๒ จำพวก คือ พวกหนึ่งหาปลา
เป็นการประจำ พวกหนึ่งทำการเพาะปลูก คือเรือกสวนไร่นาเป็นการประจำ ผู้หญิงทอผ้า
ขายในเวลาว่างการอื่นทั้ง ๒ จำพวก ฉะนั้นที่ขายในตลาดเมืองชลบุรีเป็นผ้าไปจากอ่างศิลา
โดยมาก ในเวลาการหาเงินที่เปนพื้นสัดเคื่อง เช่นปลาไม่เข้าละมุกต์ หรือฝนแล้ง
ทำเรือกสวนไร่นาไม่ได้ผลกดี ราษฎรทั้ง ๒ จำพวกที่เข้ามาแล้ว เคยเข้าตัดไม้มาขายทดแทน
ผลประโยชน์ตั้งแต่บริษัทศรีราชารับทำป่าไม้ ราษฎรชาวอ่างศิลา พวกนี้ร้องว่าเพราะขาด
ทางหาเลี้ยงชีพไปอย่าง ๑ ในปีนี้อยู่ข้างพวกนี้ขัดสน ได้ทราบว่าเป็นบริษัทได้ยอมอนุญาตให้
ราษฎรชาวบางพระเข้าตัดไม้ในป่าได้ แต่ไม่ยอมให้พวกอ่างศิลาเข้าตัด เพราะเหตุที่อยู่
ต่างอำเภอถกกันกับป่าไม้ ได้ความจากที่สนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรชาวอ่างศิลาดังนี้
จึงรับว่าจะไปพูดจากับบริษัทดู

ข้ากลับแวะเยี่ยมตอพระยาวิสุตรศาครดิษฐ์ เวลานั้นอายุได้ ๘๒ ปี ดูยังแข็งแรง
เดินเหินไปไหนไปได้ เปนแต่ในตาไม่เห็น บ้านพระยาวิสุตรที่สร้างอยู่ที่อ่างศิลา ทำเป็น
เรือนไม้ไม่ใช่สำหรับความมั่งคั่งงาม เอาแต่ความสบายกุสบายดีจริง ด้วยเรือนสองชั้นยาวมี
เฉลียงใหญ่รอบตัว ข้างในอากาศเดินได้สดวกไม่ร้อนเหมือนกับเรือนอื่น ๆ เครื่องตบแต่งมี
พอใช้สอยสำหรับความสบายเปนประมาณ

แต่เดิมหมายว่าจะพักอยู่อ่างศิลา จนถึงวันที่ ๗ จึงจะไปเมืองพนัสนิคมแต่ไปคิดเห็นว่า ไปพักอยู่เมืองชลบุรีจะตรวจราชการได้สะดวกกว่า แลทางที่จะเดินบกไปเมืองพนัสนิคมจากเมืองชลบุรีก็ไกลเข้าพอระยะเกวียนเดินวันหนึ่ง ดีกว่าไปเมืองพนัสนิคม จากอ่างศิลาจึงตกลงแก้ไขไปโปรแกรมใหม่

วันที่ ๕ มกราคม เวลาเช้าให้เรืออรรถเรศรับพระยาสุนทรบุรี ไปส่งที่อ่างพระ เพื่อจะให้ไปอยู่พักรักษาตัวที่นั่น แลกรมทหารเรือรับจัดเสตแซ่นทหารให้เป็นที่พักด้วย

เวลา ๕ โมงเช้าพอนาขนเต็มฝั่ง จึงลงเรือกันเขียงที่อ่างศิลาผูกพ่วงเรือฉลอมแล่นไปเมืองชลบุรี ประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงที่บนทางสะพานหลวง พระยาภักดีณรงค์ผู้ว่าราชการเมืองจะเข้เกรากับกรมการผู้ใหญ่น้อย แลกำนันผู้ใหญ่บ้านเมืองชลบุรีมาคอยรับ ขึ้นไปพักอยู่ที่เสตแซ่นทหาร

เดินบนทางสะพานหลวงวันนั้น มีความรำคาญใจด้วยสะพานชำรุดทรุดโทรมเสียสง่าราชบ้านเมือง ไม่ใช่ฟังจะทรุดโทรมได้ รู้เห็นว่าทรุดโทรมตั้งใจจะซ่อมแซมมานานแล้ว ที่สุดพระยาชลบุรานุรักษ์ก็ไต่เรยรายเงินกว่า ๒๐๐๐ บาท ขอไม่เสียดไม้เหล็ยที่จะเลื่อยทำกระดานมากองไว้เป็นอันมากแล้ว แต่เหตุใดจึงยังไม่ได้ทำไล่เลยก็ไม่ได้ความ พระยาชลบุรานุรักษ์ใช้คำอธิบายแต่ว่า “จะทำ” คำนี้เห็นว่าไม่ควรจะใช้ในราชการที่เป็นการจริงเพราะลงความสักแต่กล่าว “จะทำ” แล้วรอไปอีกร้อยปีก็จะได้อยู่เสมอทำก็ทำลงไม่ทำก็อย่าทำ ได้ขอให้พระยาชลบุรานุรักษ์ กำหนดวันให้แน่ว่าสะพานหลวงที่เมืองชลบุรีนี้แล้วเมื่อใด พระยาชลบุรานุรักษ์ขอเวลา ๖ เดือน จึงยอมกำหนดให้ว่าจะถือว่า วันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๐ สะพานนี้เป็นซ่อมแซมสำเร็จ

เวลาบ่ายไปตรวจการอำเภอเมือง นายผดเป็นนายอำเภอคู่มืออุปนิสัยอยู่ข้างแต่ความยุ่งต่ำ ถึงกระนั้นยังดีกว่าอำเภออ่างศิลา ที่ว่าการอำเภอได้ทำเป็นเครื่องไม้จริงเสร็จแล้วตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วไปตรวจที่ว่าการเมือง การปลูกสร้างที่ทำการในเมืองชลบุรีมีแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ คือ สร้างที่ว่าการเมืองหลัง ๑ ศาลหลัง ๑ ตรารหลัง ๑ เป็นเครื่องไม้จริงทำขึ้นใหม่ในปีนั้น ดูทำเรียบร้อยดี ศาลทำดีมากในเวลานี้ยังกำลัง

แต่ตัวไม้จะปลูกสร้างสำเร็จในปี ๒ หลัง คือ ที่ทำการสรรพากรหลัง ๑ ที่สำนัก
สำหรับข้าราชการไปมาพักอีกหลัง ๑ แลเห็นได้ว่าพระยาชลบุรานุรักษ์ได้เอาเป็นธุระในเรื่อง
การปลูกสร้างสถานที่ต่างๆ สำหรับราชการมาก ต้องนับว่าเป็นที่พอใจอยู่อย่าง ๑ ได้ตรวจ
ดูยอดทะเบียนต่างๆ ในเมืองชลบุรีมีจำนวนข้าราชการ ที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเงินเดือน
๑๓๒ คน ไม่นับตำรวจภูธร เห็นว่าจำนวนคนรับเงินเดือนมีมากเกินไปที่สมควรจะมี เพราะ
อำเภอเมืองชลบุรีเป็นอำเภอคนน้อยๆ ควรจะตัดจำนวนกรมการอำเภอให้เบาพระราชทรัพย์
ได้อีก เรื่องกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จึงจะตรวจจัดไป การปกครองท้องที่รวมทั้งเมือง
บางมูลมูและเมืองพนัสนิคม ซึ่งเป็นเมืองจัตวา อยู่แต่ก่อนแบ่งเป็น ๘ อำเภอ จำนวนสัมโนครัว
มีกำนัน ๑๗ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๐๐๙ คน ราษฎรชาย ๒๘๖๕๘ คน หญิง ๒๕๙๒๕ คน
รวมราษฎร ๕๔๕๘๓ คน มีหลังคาเรือน ๑๔๔๕๑ หลัง เรือ ๒๑๘๓ ลำ เกวียน ๔๔๐๔
เล่ม สัตว์พาหนะ มีโค ๒๗๑ ตัว กระบือ ๒๒๘๓๔ ตัว ม้า ๙๙๕ ตัว

การสรรพากรผลประโยชน์ แผ่นดินเก็บได้ในศก ๑๑๘ เงิน ๘๐๗๖ บาท ๕๕ อัฐ
มากกว่าศก ๑๑๗ เงิน ๑๑๖๙๒ บาท ๔๘ อัฐ รายการท่งเงินขนมาก คือ ค่านา ขนเพราะ
ตรวจเก็บดีขึ้น ที่จริงนาในศก ๑๑๘ ทำให้ใคร่ได้ผล ค่านาสกนคงจะขนมากเพราะนาทำ
ได้ผลมากทั่วกัน เว้นแต่ที่ขายทะเลเล็กน้อย ค่านาสมพัศกรในศก ๑๑๘ เงินกขนมากอยู่
เพราะตรวจเก็บเลี้ยดเข้า แต่ในศก ๑๑๙ คงจะไม่ขนกว่าศก ๑๑๘ จำนวนเงินสรรพากร
ศก ๑๑๘ รายที่ขอยอดเงินตกมาก คือ สรรพภาษีเพราะเลิกภาษีภายในเสียหลายอย่าง แต่ใน
ศก ๑๑๙ นี้ เงินคงจะกลับขึ้น ด้วยนาตาลทรายออกมากกว่าศกก่อนๆ เป็นอันมาก ในเวลา
นี้การปลูกไร่ไถ่ทำนาตาลทราย ในเมืองชลบุรีกำลังเจริญ มีโรงหีบในปี ๘๐ โรง
แลยังเจริญได้อีก

การคลังรวมเงินรายรับตั้งแต่เดือนเมษายนถึงเดือนพฤศจิกายน ๑๑๙ เงิน ๙๙๗๖๗
บาท ๕๖ อัฐ รวมจ่ายเงิน ๘๕๐๙๙ บาท ๔๗ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๑๔๖๖๘
บาท ๙ อัฐ

เหตุการณ์โจรผู้ร้ายในศก ๑๑๙ นี้ มีโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๓ ราย ปล้น ๑ ราย ฆ่า
กันตาย ๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๒ ราย ผู้ร้ายลักเล็กน้ย ๑๕๔ ราย ได้ตัว
ผู้ร้าย ๖๒ ราย ได้แต่ของกลาง ๑๕ ราย ไม่ได้ตัว ๗๗ ราย

จำนวนนักโทษในเรือนจำ มีนักโทษระหว่างพิจารณา ๒๘ คน ที่ศาลตัดสินแล้ว
๔๘ คน รวมนักโทษ ๗๖ คน เป็นชาย ๗๓ คน การปกครองเรือนจำยังจัดไม่ตรงตามข้อ
บังคับตลอด นายนาทพจามรงค์ ไม่ใคร่เข้าใจข้อบังคับ ที่สุดข้อบังคับที่ตีพิมพ์ก็ไม่สำหรับ
ตราง จึงได้ใช้เวลา ๒ เดือนที่นายนาทพจามรงค์ จะต้องเรียนข้อบังคับให้รู้ แลเข้ามาสอบให้
ได้ แต่ในเวลานี้ได้ให้นายใหญ่ไปตรวจจัดเรือนจำให้เป็นแบบแผนไปพลาง เมื่อได้ตรวจจัด
เรือนจำเมืองชลบุรีแล้ว ให้นายใหญ่ไปตรวจเรือนจำอื่น ในมณฑลปาจิณบุรีต่อไป

การศาลเมืองชลบุรี ได้ตรวจบาญชียอดสารบบ ที่หลวงพินิจตุลาทำขึ้น มีจำนวน
ความค้างมาแต่ศก ๑๑๘ แพ่ง ๖๓ เรื่อง อาญา ๗๕ เรื่อง รวม ๑๓๘ เรื่อง ความเกิดขึ้น
ใหม่ในศก ๑๑๙ แพ่ง ๒๘๓ เรื่อง อาญา ๑๕๖ เรื่อง รวม ๔๓๙ เรื่อง รวมความเก่า
ใหม่ ๕๗๗ เรื่อง ได้พิพากษาแล้วไป แพ่ง ๓๐๓ เรื่อง อาญา ๒๐๘ เรื่อง รวม ๕๑๑ เรื่อง
คงค้างพิจารณา แพ่ง ๔๓ เรื่อง รวม ๖๖ เรื่อง

พิเคราะห์เหตุการณ์ศาลในเมืองนี้ จำนวนความที่เกิดขึ้นกับทแล้วไปพอทันกัน ไม่คงค้าง
ทับถมเป็นอันสะดวกได้ตลอด

การโยธานอกจากการปลูกสร้างที่ได้พระรณามา แลการบัตกวางถนนรับเสนาบดีแล้ว
ไม่เห็นมีการที่ได้จัดทำบำรุงให้แปลกปลาดขึ้นอย่างใด กว่าที่ได้ไปเห็นเมื่อศก ๑๑๘ การ
โยธาในเมืองชลบุรี ถ้าจะทำให้เป็น ประโยชน์แก่บ้านเมือง มีการ ที่จะทำได้หลายอย่าง
ดังเช่นซ่อมสะพานหลวง และจัดการรักษาถนนหลวงให้สะอาดอยู่เสมอ เป็นต้น ยังการที่จะทำ
ได้ง่าย ๆ เช่นทางที่ราษฎรใช้เกวียนไปมาล่อักัดดินลึกลงไปสองข้าง กลางดินเป็นคันชันสูง
จนเกวียนแทบจะเดินไม่ได้มีหลายแห่ง ถ้าในฤดูแล้งว่างการนา คัดอ่าน บอกบุญพวงราษฏร
ช่วยกันฟื้นคันดิน กลางทางเกวียนเพียงปละครั้ง ๑ ก็จะเป็นอันทำนุบำรุงการไปมาของราษฎร

เป็นอันมาก การโยธาต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานี้ จะทำได้โดยไม่ต้องเปลืองทุนรอนก็มากน้อยถึงบางอย่างที่จะต้องลงทุน เช่นซ่อมสะพานหลวง เป็นต้น จะหาเงินในพื้นเมืองช่วยอุดหนุนในเมืองชลบุรีนั้น ก็จะไม่ยากนักด้วยพวกพ่อค้าที่เป็นคนบริบูรณ์มาก คนพวกนั้นมักจะมีใจศรัทธาช่วยทำการที่เป็นสาธารณประโยชน์ โดยไม่เสียตายทรัพย์

การศึกษาในเมืองชลบุรีนั้น จัดว่าเป็นแหล่งอยู่แห่ง ๑ มาแต่เดิม ด้วยมีโรงเรียนของพระชลโธปมคุณตงมาช้านาน ในคราวที่พระยาชลบุรานุรักษ์ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นทั่วต้นสนหลัง ที่ว่าการเมืองอีกแห่ง ๑ เป็นที่เล่าเรียนของบุตรหลานกรรมการ จะเป็นประโยชน์ดี

วันที่ ๖ มกราคม เวลาเช้าเข้าไปดูช่องมะเฟืองเขาเขียว ระยะทางประมาณ ๒๕๐ เส้น ที่เขาเขียวแต่เดิมไม่มีใครมีใครกล้าไปทำอะไรด้วยกลัวความไข้ แต่ใน ๔-๕ ปีนี้มีคนไปถางป่าไปทำไร่มากขึ้นทุกที เพราะที่ดินใหม่ปลูกต้นไม้ขงอกงามดี ราษฎรจึงพากันไถนสร้างทำไร่อ้อย แลตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นเป็นอันมาก ทุกวันนน้ำตาลทรายเป็นสินค้าสำคัญของเมืองชลบุรีอย่าง ๑ แต่น้ำตาลทรายแดงอย่างเดียว ไม่ทำน้ำตาลทรายขาวอย่างเมืองนครไชยศรี, ราชบุรี, ไต๋สวนได้ความว่า เพราะน้ำตาลทรายแดงทำได้เร็ว ถึงราคาน้อยกว่าน้ำตาลขาว เมื่อคิดถึงที่ต้องเสียเวลาแลเปลี่ยนสีหุ่ยขึ้นในการทำน้ำตาลขาว ทำน้ำตาลแดงได้กำไรมากกว่า ในเวลานั้นพระยาพิพัฒน์ โกษา ได้เอาเครื่องจักรสดมอย่างย่อมสำหรับหีบอ้อยทำน้ำตาลทรายไปตั้งบนไว้ที่สวนของ พระยาพิพัฒน์ ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกแห่งเขาเขียวแห่ง ๑ เมื่อศก ๑๑๘ ได้ไปดูถึงที่สวนนั้น แต่เครื่องจักรไม่ได้ลงมือทำการ ในเวลานั้นได้ความว่าได้ลงมือทำการแล้ว หีบอ้อยอยู่ในสวนของพระยาพิพัฒน์ แลรับจ้างหีบอ้อยของราษฎรในโรงหีบด้วย ได้ความว่าการทำนั้นคืออยู่

พิจารณาเหตุที่ตนข้างหลังเมืองชลบุรี ตอนริมทะเลลึกจะมีสีลาต่อห่างขึ้นไปเกิน ๑๐๐ เส้นจึงเป็นที่ดินดี แต่ถึงกระนั้นเพราะปลูกต้นไม้หรือทำไร่นา ไม่ใคร่งามด้วยน้ำไม่พอจะเลี้ยงพรรณไม้ให้ไธยได้แต่น้ำฝน ถ้าปีใดฝนแล้งหรือในเวลาน้ำแล้ง ต้นไม้ก็แห้งเหี่ยวไม่งอกงาม ไปดูเอาตอนเชิงเขาเขียว ด้วยมีลำธารน้ำไธยน้ำไธยบ้าง แต่ก็ไม่มากมายเท่าใดนัก

ได้ความว่าลำธารใหญ่ในเขาเขียวไปตกเสียข้างทิศตะวันออก ลำธารที่ช่องมะเฟืองแลทางสวนพระยาพิพัฒน์ เป็นแต่ลำธารอย่างเล็ก ๆ

เวลาบ่ายไปตรวจตลาดเมืองชลบุรี ที่ตลาดเมืองนี้เป็นตลาดใหญ่ยาวประมาณ ๑๐ เส้น แต่เดิมเป็นโรงจากปลูกรุกที่เข้ามา จนเหลือถนนเป็นทางเดินน้อย ครั้นเมื่อพระยามหิบาลบริรักษ์ เป็นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี เกิดไฟไหม้ตลาดหมดเป็นโอกาส, พระยามหิบาล จึงขยายถนนให้กว้างออกไปถึง ๔ วา แลแนะนำให้เจ้าของตลาด ปลุกโรงเครื่องไม้จริงหลังคาสังกะสีแทบทั่วไป เดิมนั้นดูงามดีกว่าแต่ก่อนมาก เสียแต่การรักษายังไม่สะอาดเรียบร้อย ถ้าจะจัดการรักษาให้เรียบร้อยจะดีได้กว่านั้นมาก เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ได้กราบบังคมทูลขอที่หลวงอยู่ข้างถนนแห่ง ๑ ปลุกเป็นโรงแถวหลัง ๑ เป็นโรงตลาดแถวลอยหลัง ๑ ทำด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกะสีแขวงแรงเรียบร้อย ดูเหมือนจะได้ลงทุนมากอยู่ แต่ยังไม่มีการเข้าเพราะไปตั้งอยู่ห่างโรงบ่อน ธรรมดาตลาดแถวลอยตามหัวเมือง ย่อมอยู่ไม่ห่างบริเวณโรงบ่อนเป็นปกติ จึงไม่ไปติดที่ตลาดของเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์เสียขายอยู่ ที่โรงบ่อนเดิมนั้นตั้งอยู่ในที่ของศาลเจ้า ตลาดร้านชำและร้านแถวลอยก็ตั้งรกรุงรังอยู่บริเวณนั้น เข้าใจว่าในเวลาไม่มีผู้มึบรรดาสักคนไปเมืองชลบุรี ร้านแถวลอยจะตั้งเกลื่อนกล่นอยู่ตามถนนเป็นอันมาก ที่จริงครั้นจะไล่ให้เข้าไปตั้งขายในตลาดซึ่งมีอยู่ แต่เพราะตลาดนั้นมีใช่เป็นตลาดรัฐบาล ไม่รู้ว่าเจ้าของจะเรียกค่าเช่าแก่ราษฎรสูงต่ำเพียงไร ทั้งโรงตลาดนั้นอยู่ห่างโรงบ่อน เห็นเป็นการเดือดร้อนแก่ผู้ขายของอยู่ จึงยังไม่ได้สั่งให้จัดการเรื่องนี้ประการใด ศาลเจ้าที่เมืองชลบุรีนี้มีผลประโยชน์มาก ด้วยมีมาแต่เดิมตั้งแต่ก่อนมีผู้คนมากมาย ครั้นตลาดยี่สิบติดมากจน ผู้รักษาสาลเจ้าเก็บค่าเช่าที่บริเวณศาล ซึ่งโรงบ่อนแลตลาดร้านอาไศรยปลุกสร้างขึ้นในเวลานี้โดยมาก จึงเกิดเป็นผลประโยชน์เงินขึ้นศาลเจ้าปละมาก ๆ จนทุกวันนี้ แต่ได้ความจากพวกจีนว่า เงินที่เก็บได้ไม่ปรากฏว่า ไปใช้จ่ายในการที่เป็นประโยชน์อย่างใด ข้าผู้ซึ่งเป็นพนักงานเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้ายังร้องว่าเจ้าเป็นลูกหนี้ ในการที่พวกเขาได้จ่ายเงินไปในเรื่องทั้งกระจากเป็นต้น ครั้นเมื่อไฟไหม้ตลาดเมืองชลบุรี ไหม้ศาลเจ้าหมดไปด้วย พวกรักษาสาลจะเรียกรายซ่อมแซมศาลเจ้า พวกจีนไม่ยอมเข้าเรียกรายโดยมาก ด้วยเหตุเห็นว่าผล

ประโยชน์ของศาลเจ้าควรซ่อมแซมได้ ศาลยังทรงร่างอยู่จนทุกวันนี้ ได้ยินว่าพวกรักษาสาลกำลังจะลงมือซ่อมแซมได้ความดังนี้ เรื่องอย่างนั้น ครอบครัวยุคเก่าจะเข้าเกี่ยวข้องด้วยเจ้า ไม่มีตัวจะระวังผลประโยชน์เองไม่ได้ ประโยชน์ของเจ้าเป็นสาธารณประโยชน์ซึ่งรัฐบาลควรจัดการป้องกัน มิให้เกิดการฉ้อฉลกัน แต่ในการที่จะยื่นเข้าไปเกี่ยวข้อง ต้องจัดการโดยแยบคายให้พวกจีนเห็นความสุจริตจึงจะเป็นที่เรียบร้อย จึงเห็นว่าในเรื่องนี้ควรผู้ว่าราชการเมืองจะยับยั้งฟังดู ต่อเมื่อมีเหตุฉุกเฉินขึ้น ในระหว่างพวกที่ได้เสียในผลประโยชน์ศาลเจ้าซึ่งคงจะต้องมีในเวลาหนึ่ง จึงคอยตงกรรมการณ์เลือกในพวกจีนที่เป็นหัวหน้าพร้อมด้วยกรรมการไทยได้ส่วนดูว่าที่ของศาลเจ้ามีเท่าใด ได้ผลประโยชน์อยู่เท่าใด และได้จ่ายผลประโยชน์อย่างไร อนึ่ง ผู้ที่จัดการเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้า อาศัยรายได้อำนาจและความชอบธรรมมาอย่างใด ถ้าได้ส่วนได้ความว่าที่ของศาลเจ้าเพียงใด ควรจะปักเขตเสียให้เป็นหลักฐานอย่าให้ผู้อื่นเบียดบังเอาที่ของศาลเจ้าไปเป็นผลประโยชน์ตน ส่วนเงินที่เก็บได้ถ้าได้ความว่าไปใช้สอยในสิ่งซึ่งไม่เป็นประโยชน์หรือเป็นการฉ้อฉลเบียดบังกันอย่างไร ควรให้พวกหัวหน้าจีนคิดกันดูว่าจะควรใช้อย่างใดจึงจะชอบ ส่วนผู้จัดการเก็บผลประโยชน์นั้น ถ้าคนเดิมไม่ควรจะไว้ใจ ก็ควรจะเรียกพวกจีนที่เข้าเรียรายศาลเจ้าให้ปรึกษากันเลือกผู้หนึ่งผู้ใด เป็นผู้เก็บจ่ายทรัพย์สินของศาลเจ้า ให้มีบัญชีไว้พอตรวจตราได้ ถ้าจัดการดังนั้นก็ควรจะเรียบร้อย และเป็นความนิยมของพวกจีน เวลาบ่ายวันนั้นพระองค์เจ้าอลังการ ข้าราชการเสนาบดีกรมมหาดไทยได้ลงมารับที่เมืองชลบุรี ได้ความว่าเดินบกตรวจท้องที่ทางป่า ลงมาแต่เมืองปาจิณบุรีจนถึงเมืองชลบุรี การที่เทศบาลอุสาหะเดินป่าเช่นนี้ เป็นการดีควรจะสรรเสริญ

วันที่ ๗ มกราคม เวลาโม่งเช้า เดินม้าออกจากเมืองชลบุรีไปถึงหลังเมืองพบพระ ดุจดังพักอยู่ที่ทุ่งนาทองหนึ่ง ประมาณ ๒๕๐ รูป แขนงกลดตามพุ่มเลาะต้นไม้ขาวเต็มไปด้วยในท้องนา ได้แวะลงสนทนากับผู้เป็นนายก็ได้ความว่าชื่อพระปาน เป็นเจ้าอธิการอยู่วัดบางเหี้ยแขวงเมืองสมุทปราการ ได้กระทำกิจดุจค้อย่างนั้นมาประมาณ ๑๐ ปี คือ พอกกลางเดือนอ้ายเจ้าอธิการปานกับพระสงฆ์ที่อยู่ใกล้เคียงพากันออกถือธรรมาสน์เดินดุจดังคลงไปข้างใต้ จนถึงบางพระ ศรีราชา นาเกลือ พระสงฆ์ซึ่งอยู่วัดตามระยะทางใครสมัคจะออกดุจดังคลงไปรวม

กองเข้ากับเจ้าอธิการปาน ๆ เป็นอาจารย์บอก วิสวตมนต์ ภาวนาในการเดิน ธุดงค์แก่พระสา-
 นุศิษย์ทั้งกอง เมื่อธุดงค์ลงไปจนถึงที่สุดกำหนดข้างใต้ พอรวบรวมพระเพื่อนธุดงค์ได้เสร็จแล้ว
 ก็พากันเดินกลบขนเหนือไปทางเมืองพนัสนิคม เมืองพนมสารคาม เมืองปาจิณบุรี เมืองนคร-
 นนายกเมืองสระบุรี ไปถึงพระพุทโธบาทหินเดือนสาม นมัสการพระพุทโธบาทเสร็จแล้ว จึงแยก
 ย้ายกันไปตามความพอใจ ได้ทำดังนี้มาทุกปี เจ้าอธิการปานเป็นผู้ใหญ่อายุประมาณเกือบ
 ๖๐ แต่ยังแข็งแรงมีอัธยาไศรยเรียบร้อย สังกะตุดูพระที่เดินธุดงค์ด้วยกันมีความเคารพนับถือมาก
 ได้ถามถึงความลำบากในการเดินทาง เจ้าอธิการปานแจ้งว่าไม่สู้จะลำบากนัก เพราะชาวบ้าน
 มักจะมีความศรัทธาเลื่อมใสตลอดทางที่ไป แต่ถ้าพระธุดงค์มากหลายร้อยก็ขัดสนอยู่บ้าง ด้วย
 กำลังชาวบ้านที่เป็นบ้านเล็ก ๆ ไม่ใคร่จะพอเลี้ยง ถ้ามีการเจ็บไข้ในพวกพระธุดงค์ ใช้รักษา
 กันด้วยนามนต์เป็นพื้น แต่บางที่ชาวบ้านมีหูกยาจะมาช่วยรักษาพยาบาลบ้าง วิธีการธุดงค์
 นั้นถ้าไปพักอยู่ที่ไหน เวลาเช้าเย็น พระสงฆ์พร้อมกันไปสวดมนต์ที่กลดนายก เวลากลางคืน
 ต่างองค์ต่างนั่งภาวนาตามวิธีที่นายกสั่งสอน ครั้นเวลาเช้าต่างแยกย้ายกันไปเที่ยวบิณฑบาตหา
 อาหารบริโภคน้ำ ถัดไม่สักกะเท้าไปด้วยเป็นเครื่องหมายของพระธุดงค์ทุก ๆ องค์ พิเคราะห์ดูๆ
 น่าเลื่อมใสในพระพวกนี้ ด้วยแสวงหาบุญในทางที่ชอบ แลเป็นทางเกิดความสุข ความรู้แก่
 ตนตามสมควรแก่บุคคลที่ถือเพศเป็นภิกษุ ถ้าพระสงฆ์ออกธุดงค์กันเช่นนั้นเป็นธรรมเนียมก็จะดี
 ดุเหมือนข้างหัวเมืองในมณฑลพายัพเขาจะมีธรรมเนียมกันเช่นนั้น เมื่อขึ้นไปเชียงใหม่ใน
 ร.ศ. ๑๑๗ และไปตามวัดไม่มีใครจะได้พบพระ เขาว่าเป็นเวลาธุดงค์พากันออกอยู่รูกขมูล
 เสียโดยมาก

เวลา ๒ โมงครึ่งถึงวัดหนองตำลึง ระยะทางแต่เมืองชลบุรี ๒๗๐ เส้น หยุดพักกิน
 ข้าวเช้าที่ท้องที่ใกล้บ้านหนองตำลึงตอนนี้เป็นที่ทุ่งนา เนื้อที่ทำนาได้ผลดีเพราะห่างเขา เป็นที่
 ดีตลอดไปจนเมืองพนัสนิคม ป็นที่ทำนาได้ผลมาก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออกจากวัดหนองตำลึง
 ไปหยุดพักที่บ้านเข็ดพรมแดนเมืองพนัสนิคม ต่อกับเมืองชลบุรีครู่ ๑ ถึงเมืองพนัสนิคมเวลา
 เพียง ระยะทางแต่หนองตำลึง ๒๕๐ เส้น รวมเบ็ดเสร็จระยะทางแต่เมืองชลบุรี ถึงเมือง

พณศัณคิม ๒๕๐ เส้น มีกรรมการ แลพวกนายหมวดนายกองลาวกองทหารคอยรับอยู่เป็นอันมาก ได้พักที่สะเตขันทหารเรือ

เวลาบ่าย ๔ โมงไปตลาดเมืองพณศัณคิม ตลาดเป็นโรงแถวเครื่องไม้จริงตั้งอยู่ ๒ ฟากถนนสายยาวประมาณ ๘ เส้น ดูกฤกครนมั่นคงกว่าที่ตลาดเมืองพณศัณคิมแต่เดิมเป็นเมืองจัตวาขึ้นกรุงเทพฯ ๓ เดือนวันลดลงเป็นอำเภอขึ้นเมืองชลบุรี อย่างเดียวกับเมืองบางลุ่มงตามเรื่อง ที่เล่า กันใน พนมเมืองว่า ขุนนางลาว ผังขวาคคน ๑ มีความชอบเมื่อคราวปราบ ขบถเวียงจันทร์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เป็นที่พระอินทราชาผู้ว่าราชการเมือง ควบคุมสมัครพรรคพวกของตนไปตั้งอยู่เมืองพณศัณคิม พลเมืองจึงเป็นลาวมากกว่าพวกอันมาจนทุกวันนี้ เป็นลาวสูงขาวอย่างเดียวกับชาวเมืองสระบุรี แต่อยู่ข้างกลายคนไทยไปมาก สำเนียงที่พูดจายังเป็นลาวแท้อยู่ แต่คนแก่ๆ ที่เป่นกลางคนลงมา แม้ผู้หญิงก็ไม่เห็นนุ่งส้น สังกะตักไม้ไคร้รายได้ความว่าเป็นเชื้อลาวอย่างเมืองสระบุรี

ที่ว่าการอำเภอเมืองพณศัณคิมปลูกใหม่ยังไม่แล้ว กรมการอำเภอยังอาศัยทำการอยู่ที่โรงข้างบ้านหลวงขรบัตร์ หลวงบัญชาพิชิตราชภัฏเป็นนายอำเภอ ขุนประเสริฐเป็นปลัดอำเภอ การอำเภอทำถูกต้องแบบแผนเรียบร้อยดีกว่าตลาดเป็นอันมาก ที่ตั้งโดยเฉาะนั้นคือการเปรียบเทียบความแพง ซึ่งขุนประเสริฐปลัดอำเภอเป็นผู้เปรียบเทียบใน ๔ — ๕ เดือนตั้งแต่ขุนประเสริฐเป็นปลัดอำเภอมาเปรียบเทียบตกลงได้แทบทุกเรื่องควรจะสรรเสริญ จึงได้ส่งให้เพิ่มเงินเดือนขุนประเสริฐขึ้นอีกเดือนละ ๕ บาทเป็นบำเหน็จความชอบตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วไปดูเมืองโบราณ ซึ่งเรียกกันในพนมเมืองว่าเมืองพระรถ อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอประมาณ ๓๐ เส้น เมืองนี้เป็นเมืองโบราณครั้งกัมพูชาประเทศอย่างเดียวกับเมืองในดงนครดงพระรามที่เมืองปากจั่นบุรี ยังมีเชิงเนินดินอยู่รอบ และมีสนามเพลายู่ชั้นนอก ซึ่งสังเกตได้ว่าเป็นของใหม่กว่าชั้นใน เพราะที่เล็กและเตี้ยกว่ากันมาก ดูเหมือนจะได้เอาไสรยเมืองนึ่งค่ารับฆ่าศึกในชั้นหลังคราวใดคราวหนึ่ง ที่กลางเมืองมีวัดเรียกว่ามหาธาตุ แต่เป็นวัดสร้างใหม่ ที่จริงเดิมเป็นทเวะสถาน ตามแบบเมืองในครั้งกัมพูชาประเทศ แต่คงจะเป็นเมืองอย่างเลวอย่างเล็กจึงไม่มีเครื่องศิลาหรือสิ่งใดซึ่งเป็นฝีมือช่างอย่างเมืองพิมายเลย ค้นดูพบแต่ทเวะรูปหักๆ ฝีมืออยู่ข้าง

อียาบ ข้างนอกเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือยังมีเจดีย์อยู่องค์ ๑ เหลือแต่เนินก่อด้วยอิฐเรียกกันว่าพระมหาธาตุ มีของโบราณที่จะเห็นได้อยู่เท่านั้น ที่เมืองพิมายข้างนอกเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือก็มีพระเจดีย์อิฐคล้ายที่เมืองพนัสนิคมองค์หนึ่งอย่างนั้น แต่เขาเรียกกันว่าเมรุพรหมทัต คือเป็นที่ทำฌาปนกิจและฝังสรีระธาตุของพระพุทธรูปเจ้าพรหมทัต พระเจดีย์ที่เมืองพนัสนิคมก็จะเป็นที่ทำฌาปนกิจและฝังสรีระธาตุของพระเจ้ารถ หรือพระเจ้าอะไรที่สร้างเมืองพนัสนิคมครั้งกับพยุประเทศอย่างเดียวกัน จึงคิดเห็นเป็นข้อควรสันนิษฐานในเรื่องสร้างพระมหาธาตุสำหรับเมือง แต่เดิมเขาจะสำหรับฝังสรีระธาตุของกษัตริย์ผู้สร้างเมืองนั้น ๆ ซึ่งเป็นต้นวงศ์ ต่อภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายมา จึงใช้ฝังพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าตอกกระมัง

วันที่ ๘ มกราคมเวลาโม่งเช้า เดินมาออกจากพนัสนิคมไประยะทาง ๒๐๐ เส้นเศษ ถึงบ้านท่าตะกุดปลายคลองพานทอง พักกินข้าวเช้า

ที่เมืองพนัสนิคมเป็นทำเลที่สวยงามที่สุดเมือง ๑ ด้วยเป็นท้องทุ่งที่ราบอยู่ในระหว่างเทือกกับป่า มีลำห้วยแต่ภูเขาผ่านลงทะเลหลายห้วย พันธุ์ดินสีดำนี้น่าจะเหมาะที่จะทำนาดี นาน้อยก็พอปลูกข้าวไร่ได้ใช้น้ำมากก็เปิดให้ลงทะเลได้ง่าย ไม่มีเวลาน้ำท่วมถึงเข้าเสีย แลดูข้างเหนือข้างใต้เป็นน้ำไปสุดลูกตา ข้างด้านตะวันออกมีป่าไม้อยู่ชายเขาห่างไกล ข้างตะวันตกตลอดลงไปหาทะเลแลลำนน้ำบางปะกง ถ้าจะเทียบด้วยที่เมืองอื่น ที่เมืองพนัสนิคมอยู่ในระหว่างกรุงเก่ากับสระบุรี คือเป็นที่ทุ่งใหญ่มิใช่เป็นละเมาะทั่วไป แต่บางกว่าเมืองสระบุรี ดินดีกว่าเมืองสระบุรีมาก ป่านานาได้ผลดีทั่วถึงกันหมด

บ้านท่าตะกุดเป็นท่าเรือของเมืองพนัสนิคม มีเรือเสารเรือใบใหญ่น้อยบรรทุกสินค้าเข้ามาขาย แลมารับบรรทุกเข้าเมืองพนัสนิคมเป็นอันมาก การซื้อขายมากจึงเกิดตลาดตั้งเป็นปึกแผ่น เป็นโรงร้านเครื่องไม้ไผ่บ้างไม้จริงก็มาก คฤกครั้นเสมอลาดเมืองพนัสนิคมหรือจะยิ่งกว่า เสียแต่ลำคลองพานทองตอนนั้นลึกนักไม่เกิน ๕ วา ทั้งในฤดูแล้งก็เป็นคลองน้ำเค็ม อาศัยเรือใช้น้ำไม่ได้ด้วย

ที่ท่าตะกูนได้จัดขึ้นเป็นอำเภอหนึ่ง ขุนวิจารณ์เป็นนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอยังไม่ได้ปลูก กรมการอำเภออาศัยทำการอยู่บ้านจันในตลาดแห่ง ๑ แบบแผนการอำเภอยังไม่มีใครถูกต้อง ที่จริงที่ท่าตะกูนไม่ควรจะแยกเป็นอำเภอต่างหาก เพราะห่างที่ว่าการอำเภอเมืองพนัสนิคมทางเพียง ๒๐๐ เส้น พอตรวจตราการได้ตลอด แต่เพราะเป็นบ้านใหญ่แห่ง ๑ มีผู้คนไปมาค้าขายมาก ควรจะมีปลัดอำเภอประจำอยู่ในที่เข่นนี้สักคน ๑ ก็จะพอแก่การอำเภอเล็ก ๆ ควรจะจัดอย่างนั้น คือให้อยู่ในอำเภอใหญ่ แต่ให้มีปลัดอำเภอเพิ่มขึ้นไปอยู่ประจำการ จะเปลืองพระราชทรัพย์น้อยกว่าตั้งเป็นอำเภอต่างหาก หรือมิฉะนั้นถ้าจะตั้งให้เป็นอำเภอก็ได้ แต่อำเภอเล็ก ๆ เข่นนี้ควรมีนายอำเภอคน ๑ แลให้มีเสมียนสักคนกับคนรักษาศาลสักคน ๑ ก็จะพอแก่การ แต่การเรื่องนี้เทศาภิบาลยังหาได้พิจารณาหลังไปถึงไม่ ถ้าแยกเป็นอำเภอมักจะตั้งกรมการอำเภอเสมียนพนักงานครบชุดเหมือนกันทั่วไป ไม่ได้ตรวจดูอำเภอใดจะมีการน้อย ไม่พอคนทำเต็มเวลาทุกคน เป็นการเปลืองพระราชทรัพย์อยู่ เข้าใจว่ามณฑลอื่นจะเป็นเข่นนี้ก็มีมาก ได้แนะนำให้พระองค์เจ้าอลังการคิดแก้ไขต่อไป

สังเกตดูทางหลวงตั้งแต่เมืองชลบุรี ไปเมืองพนัสนิคม แลเมืองพนัสนิคมไปลงท่าตะกูนมีทางเกวียนเดินคดอ้อมเพราะต้องหลีกเลี่ยงที่สูงแลที่ต่ำ ทางที่เกวียนเดินล้อเกวียนกัดแผ่นดินเป็นฝุ่นอยู่โดยปรกติ ครั้นถึงฤดูฝนตกเป็นโคลนน่ำฝนพัดดินไหลไปกับน้ำสู่ที่ต่ำเสมอ ด้วยเหตุนี้ทางเกวียนจึงต่ำลงทุกที บางแห่งที่นาสองข้างทางเกวียนสูงกว่าทางเกวียนประมาณถึง ๔ ศอกก็มี ส่วนทางคนเดินแลทางม้าใน ฤดูแล้งเดินตัดตรงไปตามท้องนาใกล้กว่าทางเกวียนเป็นอันมาก แต่ฤดูฝนเมื่อราษฎรได้ลงมือทำนา คนเดินทางต้องหลีกเลี่ยงเดินลัดเลี้ยวไปตามคันนาเป็นการลำบากอยู่ ทางในระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองพนัสนิคม และระหว่างเมืองพนัสนิคมกับท่าตะกูนมีคนเดินไปมาค้าขายวันละมาก ๆ จนถึงมีร้านตั้งขายอาหารตลอดระยะทาง คนเดินทางเห็นว่าถ้าคิดให้มีทางคนเดินได้สะดวกทั้งฤดูแล้งฤดูฝน จะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายมาก การที่ทำก็ไม่ลำบากยากเย็นอันใด เป็นแต่ปักกรุยแลพูนดินบ้างเล็กน้อยให้มีทางกว้างเสมอ ๔ ศอกก็เป็นพอ เพราะทางผ่านไปในบ้านแลนาของราษฎรตลอดไม่มีป่า ถ้าขอแรงราษฎรช่วยทำในเวลาว่างการนา ก็จะทำให้ไม่เป็นการเดือดร้อนอันใดนัก พอถึงฤดูฝนราษฎรได้เดินทาง

สวด ก็จะได้เห็นประโยชน์ได้ลงแรงทำได้แนะนำความเห็นทงนไว้กับพระองค์เจ้าอลังการ รับว่าจะจัดการให้ตลอดไป

แต่เดิมกะว่าจะลงเรือที่ท่าตะกูด แต่คลองเล็กเรือไฟเล็กขนมารับถึงที่ ทงลาคลองก็คด ค้อมอ้อมยาวช้าเวลามาก เมื่อตรวจการบ้านท่าตะกูดแล้ว จึงขนมำไปทางบกอีกประมาณ ๑๐๐ เส้นถึงบ้านมอญในลำคลองพานทองข้างใต้ พระยาภักดีณรงค์ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา จัดเรือไฟเล็กลำ ๑ กับนายอากรฝืนเมืองฉะเชิงเทรา จัดเรือไฟเล็กอีกลำ ๑ ขนไปคอยรับที่วัด บ้านมอญ ลงเรือเวลา ๕ โมงเศษ ล่องเรือลงมาประมาณชั่วโมง ๑ ถึงเรืออรรคเรศซึ่งจอด คอยรับอยู่ในแม่น้ำบางปะกงตรงปากคลองพานทอง เวลาบ่าย ๒ ชั่วโมงเศษใช้จักรีออกเรือ อรรคเรศ ขนตามลำน้ำบางปะกงเวลา ๕ โมงเศษ ถึงเมืองฉะเชิงเทรา ขนตรวจราชการ ในวันนั้น มีกรมการไทยจีนแลกำนันผู้ใหญ่บ้านมาคอยรับเป็นอันมาก ได้ถามไถ่ความว่ามี ความสุขสบาย ทำสวนทำนาในปีนี้ได้ผลดี

พระยาภักดีณรงค์ได้ทำบัญชีทะเบียนต่างๆขึ้น ในการปกครองเมืองฉะเชิงเทรา มีจำนวนข้าราชการ ๑๑๐ คน แบ่งท้องที่เป็น ๙๖ อำเภอ มีกำนัน ๖ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๑๘๓ คน ราษฎรชาย ๔๑๙๙๒ คน หญิง ๓๘๓๗๒ คน รวม ๘๐๓๖๔ คน หลังคาเรือน ๒๑๑๑๘ หลัง สัตว์พาหนะมีม้า ๘๓๔ ตัว โค ๙๖๗๙ ตัว กระบือ ๓๗๙๓๕ ตัว ยานพาหนะ มีเรือ ๑๕๓๓๕ ลำ แพ ๖๖ หลัง เกวียน ๓๒๘๔ เล่ม พระยาภักดีณรงค์ พึ่งออกไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองเมื่อเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๙ ผลประโยชน์แผ่นดินที่พนักงานสรรพากร จัดการเก็บในเมืองฉะเชิงเทรา ในศก ๑๑๗ ได้เงิน ๑๔๐๓๒๕ บาท ๒๘ อัฐ ในศก ๑๑๘ ได้เงิน ๑๕๘๓๒๒ บาท ๔๘ อัฐ เทียบกับศก ๑๑๗ ได้เงินมากกว่า ๑๗๙๙๗ บาท ๒๐ อัฐ รายการที่เงินขนมากนั้น คือ ค่านา เพราะจัดการเก็บดีขึ้น ที่จริงในศก ๑๑๘ เข้าไม่งามแต่ ปีทำนาได้ผลมากท่วถึงกัน ค่านาในศก ๑๑๙ คงจะมากขึ้นมาก

การผูกบงกชเป็นการเรี่ยรายไม่มีเหตุขัดข้อง อย่างไร ในเวลานั้นเงินเก็บได้แล้ว ๓๗๙๘๐ บาท เงินที่สำรวจไว้ยังค้างอยู่เพียง ๒๔๓๘ บาท เมื่อผูกบงกชก่อนพวกกรมการจีน แลจีนผู้ดีในเมืองฉะเชิงเทรา ได้ออกเงินช่วยราชการรวมเป็นเงิน ๗๐ ชั่งเศษ ได้สร้างที่ว่า

การเมืองชนไวด้วยเงินนั้น ในการผูกบศรวน พวกกรรมการเงินแลเงินผู้ใดไ้เรียรายกัน จะขอ
ทำที่ว่าการเมืองถวายเป็นอีกหลัง ๑ เรียรายไ้เงิน ๖๕๓๘ บาท ยังมีการเรียรายที่ข้าราชการไทย
เงินเข้ากันอีกส่วน ๑ เปนเงิน ๕๑๕๐ บาท เพื่อจะสร้างเรือไฟถวายเป็นไ้สำหรับใช้ราชการเมือง
ฉะเชิงเทรา ๑ แลข้าราชการกับราษฎรไ้เรียรายกันอีกส่วน ๑ เปนเงิน ๗๐๐ บาท เพื่อจะ
แต่งถนนในระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับบ้านใหม่ไ้เรียบร้อย ที่เมืองฉะเชิงเทรานั้นกรรมการ
เงินแลพ่อค้าเงินมีความสัพักติดต่อราชการมาก ไ้เคยช่วยราชการแบงแรงมาหลายคราว เมื่อ
ไ้ไปพบปะพวกกรรมการแลพ่อค้าเงินคราวนั้น ไ้ถามถึงความทุกข์สุขบอกว่ามีความสุขสบายไม่
เดือดร้อนอย่างไ้ใด เปนที่พอใจอยู่

คลังเมืองฉะเชิงเทราไ้รับเงินตั้งแต่นั้นศก ๑๑๙ จนวนแลนเปนเงิน ๒๖๒๘๒๘ บาท
๑๓ อัฐ รวมเงินจ่ายทงส่งคลังมณฑล ๒๓๗๗๗๐ บาท ๕๓ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานั้น
๒๕๐๕๗ บาท ๒๔ อัฐ

เหตุโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในแขวงเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ ปล้น ๕ ราย ตีชิง ๓
ราย ฆ่ากันตาย ๓ ราย รวมเหตุอุกฉกรรจ์ ๑๑ ราย ไ้ตัวผู้ร้าย ๑๐ ราย ไม่ได้ตัวผู้ร้ายราย ๑
การปราบปรามโจรผู้ร้ายเมืองฉะเชิงเทราดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนอันมาก เหตุโจรผู้ร้ายเล็กน้อย
เกิดขึ้นในศก ๑๑๙ มี ๓๐๒ ราย ไ้ตัวผู้ร้าย ๑๒๖ ราย ไม่ได้ตัว ๑๗๖ ราย ไ้แต่ของ
กลาง ๖๐ ราย

การในแพนอัยการไ้สวนคดีมีโทษหลวงค่างมาแต่ศก ๑๑๘ มี ๓ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่
ในศกนั้น ๑๔๙ เรื่อง รวมความ ๑๕๒ เรื่อง ไ้สวนไ้หลักถานถึงฟ้องศาล ๑๔๗ เรื่อง
ไ้สวนไ้ไ้ความจริงปล่อยตัวไป ๒ เรื่อง ความค่างระหว่างไ้สวน ๓ เรื่อง

ศาลเมืองฉะเชิงเทรา มีศาลมณฑลปาจิณบุรี แลเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่ท่นเปน
๒ ศาล ตามสารบบที่ผู้พิพากษาทำขึ้น ในศาลมณฑล ความแพ่งมีจำนวนค่างมาแต่ปีก่อน
๕๔ เรื่อง ฟ้องใหม่ในป็น ๒๕๐ เรื่อง รวม ๓๐๔ เรื่อง ไ้ชำระแล้วไป ๒๖๙ เรื่อง คง
ความแพ่งค่างศาลมณฑล ๓๕ เรื่อง ความอาญาในศาลมณฑลมีจำนวนค่างในปีก่อน ๓๔ เรื่อง
เกิดขึ้นใหม่ในป็น ๒๕๖ เรื่อง รวม ๒๙๐ เรื่อง ชำระแล้วไป ๒๘๓ เรื่อง คงความอาญา

ค่างศาลมณฑล ๗ เรื่อง ศาลเมืองฉะเชิงเทราฟังตงบนเมื่อเดือนกันยายน ศก ๑๑๙ มีจำนวนความแพ่งซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่เดือนกันยายนจนถึงเดือน ๑๐๗ เรื่อง ขำระแล้วไป ๗๘ เรื่อง ค่างศาล ๒๙ เรื่อง ความอาญาในศาลเมืองเกิดขึ้นใน ๔ เดือน ๑๖๒ เรื่อง ขำระแล้วไป ๑๒๘ เรื่อง ค่าง ๓๔ เรื่อง พิเคราะห์ดู การศาลเห็นเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน ได้ความจากหลวงบริรักษ์จริยวัต อธิบดีผู้พิพากษา ว่าความอาญาอุกฉกรรจ์ในเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ น้อยลงกว่าศก ๑๑๘ มาก

ตารางคุมขังนักโทษ มีนักโทษระหว่างพิจารณา ๑๕ คน ศาลตัดสินแล้ว ๗๐ คน รวมนักโทษ ๑๒๑ คน หญิง ๔ คน แบบแผนการคุมขังนักโทษ ยังไม่ได้จัดให้เรียบร้อย แปลกตาขึ้นกว่าเมื่อออกไปตรวจใน คราวก่อน เพราะเหตุว่าอยู่ใน ระหว่างจะเปลี่ยนตัว พ้อมรงค์แลย้ายนักโทษไปอยู่ตรงซึ่งปลูกขึ้นใหม่จนจะแล้ว ตารางเก่าเป็นที่คับแคบชำรุดทรุดโทรม ผู้ว่าราชการเมืองเห็นว่าถึงจะจัดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนในเวลาอัน กะจัดเอาดี ยังไม่ได้

การโยธา คือ การปลูกสร้างที่ทำขึ้นใน ระหว่างเมื่อออกไป ตรวจการ คราวก่อนในศก ๑๑๘ จนคราวนี้ มี แปลกตาขึ้น คือ ได้ทำศาลมณฑลขึ้นใหม่เป็นเครื่องไม้จริงมุงสังกะสีหลัง ๑ ทำเรียบร้อยดี กับได้ปลูกตารางขึ้นใหม่ ๒ หลังด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกะสีจนจะแล้ว ดูใหญ่โตเรียบร้อยพอแก่การ แลได้สร้างบ้านผู้พิพากษา ขึ้นอีกบ้าน ๑ ด้วยเครื่องไม้จริงดูเรียบร้อยดี แต่พระยาภักดีณรงค์เองยังต้องอยู่แพหลวงอาไศรยจอด อยู่บ้าน พระเกรียงไกรด้วยยังไม่มีบ้านผู้ว่าราชการเมืองที่เมืองนี้

การปลูกสร้างสถานที่สำหรับราชการในเมืองฉะเชิงเทรา ถ้าคิดจัดการก่อสร้างโดยความคิดที่ดี จะคงงามเป็นสง่าได้เมือง ๑ ด้วยมีที่บ่อมหออาไศรยปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ สำหรับราชการไว้ในบ่อมหอได้พอแก่การแล ยังเหลือที่ในนั้นพอ จะทำเป็น สวนและ สนามได้ คงงามด้วยเมื่อก่อนจัดการเทศาภิบาล ไม่ได้คิดกันเรื่องที่จะตกแต่งบ้านเมืองให้คงงาม นี่จะทำอะไรตรงไหนก็ทำลงไปตามความสบายแลพอใจของผู้ว่าราชการเมืองในเวลาอัน ใด ลงตั้งศาลากลางอยู่ริมน้ำ แลบ้านกรมการปลูกสร้างตลอดไปในที่หลวงหน้าบ่อมหอ เต็มไปด้วยร้านโรงรุ่งรังไม่

เป็นสง่าผ่าเผย ครั้นเมื่อจัดการเทศาภิบาล ได้ตั้งความคิดที่จะตั้งสถานที่ว่าการเมืองในบ่อม
มีเงินพวกจีนเรียวยาวยครั่งผูกบครวก่อน ปลุกที่ว่าการเมืองขึ้นหลัง ๑ และมีโรงเรียนปลูก
ขึ้นหลัง ๑ ในบ่อม แต่เพื่อนผู้อำนวยการในเวลานั้นไม่มีอำนาจไสรยในการข้างพอที่จะกะ
แผนที่ให้ถูกกับเหลี่ยมบ่อมซึ่งเป็นเขตรที่ เมื่อเทียบเข้ากับแผนที่สถานที่ปลูกขึ้นโยไปไม่ได้
ระเบียบ ในคราวนั้นจึงได้ข้แจ้งกับพระยาภักดีณรงค์ ขอให้กะแผนที่กรุณนให้ได้เหลี่ยมลง
เสียก่อน แล้วจึงจัดการปลูกสร้างขึ้นตามเหลี่ยมถนนให้ได้แนวตรงกัน ส่วนพื้นที่ในบ่อมซึ่ง
ยังลุ่มอยู่นั้น ที่ใดซึ่งไม่ต้องการปลูกสร้าง ให้กะเป็นสวนขุดสระเอาดินบนถมที่ซึ่งต้องการ
ให้ตอนตลอดไป ข้างหน้าบ่อมริมน้ำควรจะเปิดให้โล่งทำท่าเรือจอดสำหรับเมือง แลขอเรือน
กรมการซึ่งได้ปลูกไว้ในที่หลวงตามริมน้ำ แกะไขทำเป็นบ้านผู้ว่าราชการเมือง บ้านปลัด
ยกรบัตรแลกรมการที่จำเป็นจะต้องให้บ้านหลวงอยู่ เรียงไปตามริมแม่น้ำเป็นบ้าน ๆ ถ้าจัดการ
ได้ดังนี้ ที่ว่าการเมืองจะเชิงเทราจะงดงามเป็นสง่าดี มีความเชื่อในความรู้อแลความสามารถ
ของพระยาภักดีณรงค์หวังใจว่าคงจัดให้เรียบร้อยเอาความชอบได้

ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง หลวงเกษตร์สรพกิจ เป็นนายอำเภอ หลวงเกษตร์
สรพกิจนี้ ได้เป็นนายอำเภอเมืองอยู่แต่เมื่อคราวไปตรวจการในศก ๑๑๘ ก็เป็นผู้มีอุปนิสัย
แต่ยังไม่เข้าใจแบบแผน จึงได้ชักชวนให้ไปศึกษาแบบแผนที่มณฑลกรุงเก่า หลวงเกษตร์
สรพกิจ ได้เชื่อคำแนะนำตั้งความอุสาหะ ไปปากเพียรศึกษาอยู่ช้านาน จนเสียดยหมดต้อง
กลบออกไปเอาเสียดยถึง ๒ ครั้ง แต่ไม่ได้ทอดยในการที่ศึกษา จนกระทั่งได้ความรู้พอ
จึงกลบออกไปเมืองฉะเชิงเทรา ออกไปตรวจราชการคราวนี้ ได้ตั้งใจออกไปโดยเฉพาะว่าจะ
ดูหลวงเกษตร์สรพกิจ ว่าจะไปทำการได้เพียงไร ครั้นไปตรวจดู ก็มีความยินดีที่ได้เห็น
ทำการได้ถูกต้องตามแบบแผนดีงาม นับว่าเป็นนายอำเภออย่างดีในมณฑลปาจิณบุรีได้คน ๑
ที่ควรจะสรรเสริญโดยเฉาะนั้น คือในเรื่องสืบจับโจรผู้ร้ายอย่างดียิ่ง ๑ กับในเรื่องความ
แพ่งเป็น นายอำเภอ อยู่ใกล้ศาล แต่เปรียบเทียบกับความแพ่งได้ ตกลงโดยมากเป็นที่ ควรจะ
สรรเสริญอยู่

ในระยะทางที่จดคราวนี้ยังไม่ได้กล่าวถึงตำรวจภูธร เพราะไม่มีอะไรจะกล่าว ความเรียบร้อยของตำรวจภูธรตั้งแต่การฝึกหัด การรักษาแบบแผนแลโรงพัก ซึ่งได้ไปตรวจทุก ๆ แห่ง เป็นการเรียบร้อยดีเหมือนกันหมดทุกเมือง แล้วได้ว่าทุกมณฑลที่ได้จัดมา เพราะเหตุฉะนั้นจึงว่าไม่มีการแปลกปลาดที่จะกล่าว

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ไปตรวจราชการ เมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ นี้ เห็นว่าราชการเจริญดีขึ้น กว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ ทุก ๆ อย่าง ที่ได้โดยเนาะนั้น คือ การปราบปรามโจรผู้ร้ายราบคาบได้มาก แลการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งกรมสรรพากรได้จัดการในมณฑลนั้น เป็นแบบแผนเรียบร้อยคงที่ได้มาก

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้าขึ้นตรวจการให้กรุณนแล้ว เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือล่องลำน้ำบางปะกงออกปากอ่าวเวลาบ่ายโมง ๑ เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเกาะสีชัง จอดค้างคืนอยู่จนเวลา ๘ ทุ่มเศษออกเรือ วันที่ ๑๐ เวลารุ่งเช้าข้ามสันดอน กลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เวลาเที่ยง รวมวันที่ได้ไปตรวจราชการครั้งนี้ ๘ วัน ไปตรวจราชการเมือง ๒ เมือง ตรวจว่าการอำเภอ ๕ อำเภอ.

โรงพิมพ์
ข้าวตอกหรรษา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ข้าวตอกหรรษา
กรมยุทธศึกษาทหารอากาศ ดอนเมือง

โทร. 796151-6907

นาวาอากาศโท หิรัญ ดวงนิล
ผู้พิมพ์ และ ผู้โฆษณา พ.ศ. 2515